Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Соведининиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 104 (14304) ◆ 1990 чыл, май 5, суббота ◆ 1925 чылда үндезилеттинген. ◆ Өртээ 3 көп.

БӨГҮН— ПАРЛАЛГА ХҮНҮ

ЧОННУҢ ИНДИРИ

Чонга бараан болур чаа хевирниң парлалгазы хостуг болгаш шынчы, ак сеткилдиг болгаш ажыт-чажыт чок, номчукчуларның идегелин эдилээн болгаш олариын-биле бүгүдеге билдингир дыл кырынга чугаалажыр кылдыр дириг, боттуг утка-шынар-биле долдунган турары эргежок чугула дээрзин В. И. Ленин бистиң республикавыс-биле кожа чыдар Шушенскиге шөлүлгеге тургашла демдеглеп, бодап, хостуг солунну канчаар тургузарын ынчан-на ыяк планнап турган.

Улуг баштынчы ол бодалдарын, планын амыдыралга херек кырында боттандырган. В. И. Ленинниң организастааны «Искрадан» «чаштаан» большевикчи ажык солун «Правданың» бир дугаар номери 1912 чылдың май 5-те үнгеш, чуртка тарай берген. Ол болуушкунга алдар кылдыр Парлалга хүнүн доктаадып тургускан. Ооң бир онзагай түүлү болза, журналистерниң, көдээ болгаш ажылчын корреспондентилериниң, ном үндүрүкчүлериниң болгаш полиграфистерниң, солуннар болгаш сеткүүлдериниң миллион-миллион тарадыкчыларының ынак байырлалы болу берген.

Бөгүн бис «Шынның» бүгү номчукчуларынга, бижикчилеринге Парлалга хүнү-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының, корум-чурумну экижидериниң айтырыгларын шиитпирлээринге боттуг салыышкынны киирерингe идеген тур бис.

Эде тургустунуушкуннуң чаа үе-чадазында парлалганың, ында ажылдап турар журналистерниң, хөй санныг активтиң кол-ла сорулгалары тодараттынган болгай. Ол үүл дээрге бир-ле дугаарында шынчы сөстү, эде тургустунуушкуннуң практиказының ханы, билдилиг анализин, чедип алдынган таарымчалыг түүлдерни-даа, ниитилелде социал дүшкүүрлүг чорукту болдурган социал-экономиктиг бергелериниң, таарымча чок болуушкуннарың чылдагааннарын-даа тодаргай, шын тайылбырлаарын номчукчуларывыс бистен манап турар.

Ынчангаш чаа хевирниң парлалгазынга негелде күштелген. Парлалганың массалыг чепсектеринге политиктиг шуугаашкыннарны эвээжедир, практиктиг ажыл-херекти көвүдедир, тодаргай дириг чижектер-биле массаларны кижизидерин күштелдирер деп ленинчи чагыг амгы үеде онза чугула ужур-дузалыг апарган.

«Шыннын» бирги дугаары чырыкче үнгениндeн бээр 65 чыл оюн бо чылдың августа демдеглээр. Солун түгле төөгүнүң дириг херечизи эвес, а харын тыва черге чаа амыдырал дээш демиселдиң эн-не идепкейлиг киржикчизи. Национал солуннуң тургустунганы тыва улустуң культура амыдыралында онзагай черни ээлеп турар. Тыва журналистиканың төөгүзү база моон ужукталган. «Шында» 20 ажыг чыл үзүктел чок ажылдап турар журналистер Бопуймаа Дирчин, Таан-оол Хертек, Александр Дембирель, Күстүүр Сат олар бедик арга-дуржулгазын солуннун аныяк журналистеринге харам чок дамчыдып берип турарлар.

Ол ышкаш солуннуң үндүрүлгезинге хөй чылдарда төлептиг үлүг-хуузун киирип келген улуг корректор Севил Кара-Сал, машинакчы Күнзеңмаа Монгуш, өрүкчү Зоя Допчун-оол, үндүрүкчү Степан Адыг болгаш өске-даа солуннуң берге ажылынга бердинген ишчилер хөй.

Сөөлгү үеде «Шын» солуннуң тиражы улам көвүдеп турар апарган. Бир эвес 1989 чылда солуннуң ниити тиражы 25 муң 400 экземпляр турган болза, ол сан бо чылын 28 муң ашкан. Республиканың ангы-аңгы булуңнарындан чагаалар редакцияга база хөйү-биле кээп турар. Түүле эрткен 1989 чылда безин 6636 чагаа редакцияга келген. Оларның аразында мындыг уткалыг чагаалар база эвээш эвес кээп турар: «Хүндүлүг редакция! Тургустунган айтырыымны шиитпирлеп алыр дээш анаа хамаарылгалыг бүгү албан черлеринге, организацияларга кирип, айтырыымны, дилээмни шиитпирлеп бээрин дилеп турдум. Ынчалза-даа ол түүле аазаашкыннар-биле кызыгаарлаттынып, тургускан айтырыымны шиитпирлеп бээр чер чок болду. Ынчангаш эң сөөлгү идегел, бүзүрел-биле «Шын» солуннуң редакциязынче бижип, менээ дузалаарыңарны улуу-биле дилеп, бүзүреп артым».

Шак ындыг уткалыг чагаалардан алгаш көөрге, республиканың ангы-ангы булуннарында чурттап турар чонувус солунга дыка бүзүреп, шын дээш турушкан эң сөөлгү идегелин бистен манап артканы ол ышкажыл. Ындыг айтырыгларны шиитпирлежип, түннел үндүрүп, чагааның авторунга дузалажыр дээш солуннуң журналистери боттарының төлептиг үлүг-хуузун киириштирип турарлар.

«Шынның» журналистери республиканың ажылчы чонунуң чагаалары-биле ажылдың «Ажык чагаа хүнү» дээн ышкаш хевирлерин ажыглап, ооң эки талаларын хандыр өөренип, ону ажыглап турар. Манаа редакция болза күрүне болгаш ведомство албан чери эвес, а чогаадыкчы организация деп чүвени барымдаалап көрүп турар апарган. Ынчангаш чагаалар-биле ажылдың кол-ла сорулгазы—хөй-ниитиниң санал-оналын хандыр өөренип көөрү. Амгы үеде бистиң редакцияже 830 ажыг автор доктаамал бижип, боттарының үнелиг санал-оналдарын солун дамчыштыр номчукчуларга чедирип турар.

Шак ындыг идепкейлиг авторларга Кызыл райондан Опаа Тас-оол, Каа-Хем райондан Доржу Карыма, Өвүрден Күнзенмаа Монгуш, Кызыл хоорайдан Мария Кузьмина, Михаил Хазбулатов, Любовь Алексахина, Ефим Курносенко, Эрзинден Юлия Отсур, Улуг-Хемден Роман Хунай-оол, Мөңгүн-Тайгадан Адыг-Түлүш Бегзи, чогаалчылар Монгуш Кенин-Лопсан, Александр Даржай, партия ажылдакчылары Таисья Даваа, Сарыг-оол Донгак, Дамдынчап Ховалыг, Шангыр-оол Кыргыс, пенсионерлер Феликс Сегленмей, Монгуш Шыырап, Донгак Шактар, Михаил Дамчай, Орус Куулар оларның айтырыг көдүрген материалдары хөй-ниитиниң кичээнгейинге хаара туттунуп, чамдык материалдар талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып турар.

«Правда» солуннуң дугайында» СЭКП ТК-ның чоокта чаа үнген доктаалында мындыг одуруглар бар: «Партийжи журналистер-биле харылзаага партия комитеттериниң ажылдакчылары оларны бодунуң эжи, кады ажылдап турар кижизи кылдыр санаар болгаш парлалганың дээштиин чедип алырынга дузалажыр, авторлар активин калбартыр, журналистер-биле эш хуунуң байдалын бадыткап тургузар ужурлуг»—дээн.

Республиканың партия, совет органнары-биле «Шын» солуннуң аразында кады ажылдажылгазы салдынган сорулгаларны шиитпирлээриниң боттуг, чогумчалыг үндезининге тургустунган. Эрткен чылдың августа «Парлаттынган шүгүмчүлелдиг материалдарның дээштиин бедидер талазы-биле «Шын» солун редакциязының ажылының дугайында» айтырыгны СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкаш, СЭКП Кызыл хооркомунга, райкомнарга шүгүмчүлелдиг түүлдерге боттуг харыы бээр талазы-биле ажылга доктаамал дузаны «Шын» солунга чедирерин дааскан. Ооң уламынан солунга үнген шүгүмчүлелдиг материалдарга харыы бээри мурнукузундан экижип турар.

Чогаалчы Александр Даржайның «Ха-дуңма чонум, түрээм ыстап аарып тур» деп солунга парлаттынган ажык чагаазын СЭКП обкомунуң бюрозу деткип, ол материалды партия эге организацияларынга, парткомнарга, райкомнарга сайгарып көөрү-биле тускай доктаалды хүлээп алган.

Чоокта чаа СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга «1990 чылдың март 13-те «Шын» солунга үнген «Үнелеттинмээн арын-нүүр» деп түүл дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Партияның этиказын болгаш сагылга-чурумун коммунистерниң, ылангыя удуртукчу ажылдакчыларның сагыырының талазы-биле «Шын» солуннуң шүгүмчүлелдиг материалдарын СЭКП обкомунуң бюрозу деткивишаан, фактыларны эки хынап, сайгарарынче, бо талазы-биле журналистерниң харысалгазын бедидеринче «Шын» солуннуң редколлегиязының кичээнгейин угландырган.

Массалыг информация чепсектериниң кичээнгейиниң төвүнге кижи турар ужурлуг. Редакцияның болгаш ооң журналистериниң чугула сорулгаларының бирээзи болза партияның болгаш чазактың кижиже, ооң сагыш-сеткилинче болгаш негелде-хереглелдеринче угланган идепкейлиг социал политиказын амыдыралга боттандырарынга идиг бээри болур. Журналистер, солуннуң ажылчын болгаш көдээ бижикчилери сөс биле ажыл-херектің бүгү деннелдерге карышпазының дугайында айтырыгны улам чидин-биле тургузуп, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүсеттинип турарын ажык-чарлыы-биле контрольга алыр сорулгалыг.

База катап Парлалга хүнү-биле, эргим эштер!

РОССИЯ: квартал түңнелдери

Социал адырны хөгжүдеринче, продукцияның «Б» бөлүүн бүдүрерин көвүдедиринче экономиканы эде угландырар талазы-биле хемчеглерни бо чылдың бирги кварталында Россия Федерациязынга боттандырып келген деп 1990 чылдың бирги кварталында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Статкүркомунун дыннадылында айыткан. Ооң түңнелинде чонуң чамдык хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедир арга бар болган. Чонуң акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының өзүлде темпилериниң чоокшулажырының угланыышкыны тыптып келген.

Республиканы болгаш ооң регионнарын бот-башкарылганын база бот-акшаланыышкынының принциптеринче шилчидериниң белеткели чоруп турар; ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа тургустунар механизмниң тодаргай кезектерин ылавылап тывар талазы-биле шенелдеже бо чылдың январьдан бээр 13 девискээрлерни шилчиткен. Ажыл-агыйны башкарып чорударының база башкарарының организастыг чаа структуралары болгаш хевирлери хөгжүп турар.

Ынчалзажок улус ажыл-агый адырларының быжыг турүштүг ажылдаарын бирги кварталда чедип алыры бүтүнмээн. Ниитилештирген бүдүрүүшкүнге кудулаашкын бар болган. Бүдүрген национал орулга болгаш ниитилелдин күш-ажылының бүдүрүкчүлүү эрткен чылдың ол үезин-биле деңнээрге, 1,4 хуу кызырылган. Үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, капитал тудугда, транспортта байдал кудулаашкыныг болган. Сан-хөө байдалы нарын хевээр, бүдүрүлгеринің бюджетче шилчидилгелери эвээжеп турар.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында бирги кварталда 74,5 миллион кижи, ооң иштинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар — 67,9 миллион, колхозчулар — 3,7 миллион кижи ажылдаан: кооперативтерге, бот-тускайлан күш-ажыл-чорудулгага, хуузунда дузалал көдээ ажыл-агыйга 3 миллион хире кижи (ол ажыл-чорудулганы дакпырлап, еске черлерге ажылдап турганнарны сананаска) ажылдап келген.

Кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруу көвүдээн, ооң чылдагааны: кооперативтерже ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның шилчээни. Күш-ажылдың сагылга-чурумунуң байдалы экижиевейн турар.

Сан-хөө байдалын экижидер талазы-биле ап чоруткан хемчеглер чогуур түңнелдерни ам дээрезинде бербээн. Күрүне бюджединиң тургузары нарын болуп турар. РСФСР-ниң девискээринге январь-мартта саарылга үндүрүүнден 17,8 миллиард рубль кирген азы эрткен чылдың ол үезинде турганыдан 9,9 хуу хөй болган.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның бирги квартал дургузунда айда ортумаа-биле акша ажыл төлевири 281 рубль азы 9 хуу өзүлделиг болган, колхозчуларның күш-ажыл төлевири 210 рубль азы 13 хуу өскен.

Сонгу чүктүң, Ыраккы Чөөн чүктүң, Чөөн болгаш Барыын Сибирьниң экономиктиг районнарынга, а ол ышкаш Чернобыль АЭС-ке аварийнын үржүунда радиоактивтиг салдарга таварышкан чурттакчылыг черлерде культура ажылдакчыларының албан-дужаал аайы-биле шалыынын өстүрген. Ол мышкаш күрүне арбитражының ажылдакчыларының шалыынын чаа байдалдарын 1990 чылдың март 1-деи эгелеп тодаргайлап доктааткан.

Хереглелдиң ниитилел фондуларындан 30 миллиард рубльдиң төлевирлерин болгаш чингелделерин чурттакчы чон алган. Чонуң акша орулгалары бирги кварталда 88,9 миллиард рубль азы 1989 чылдың январь-мартта турганыдан 10,4 миллиард рубль хөй болган. Эртken чылдың бирги кварталынга деңнээрге, чонуң хереглел барааннарын бо чылдың бирги кварталында бүдүргени 4,5 миллиард рубльге көвүдээн.

1990 чылдың бирги кварталында РСФСР-ге 384,2 кемхерек үүлгедиишкиннери демдеглеттинген, ол дээрге эртken чылдың бирги кварталында турганыдан 17 хуу көвүдээн, бо чылын демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң 54 хуузун илереткен.

Күрүне чагыынга болгаш дорт харылзааларга дүүштүр продукция бээринин талазы-биле кереэлиг хүлээлгелерин үлетпүр 99 хуу күүсеткен, бо талазы-биле 1,2 млрд. рубльдин продукциязы хереглекчилерге чедир бердинмээн. Эртken чылдың ол үезинде кереэ планы 99,4 хуу күүсеттинген тургаи ийикпе, азы, 0,7 млрд. рубльдин продукциязы чедир бердинмээн турган.

Эртken чылдың бирги кварталынга деңнээрге үлетпүр бүдүрүүшкүнүнүн ниити хемчээли 0,4 хуу күзүлаан. Ындыг болзажок хонукта продукция бүдүреринин ортумак деннели 0,4 хуу көвүдээн.

«Б» болүктүн хереглел барааннарын бүдүрери эртken чылдың ол үезинде турганындан 5,8 хуу көвүдээн. Үлетпүрде күш-ажылдың бүдүдукчулуу 1,5 хуу өскен.

Ажыглалга киирип турар чаа объектилерниң бүдүрүлге күчүлерин четпес шингээдип ап турар. Оларның үштүн ийи кезиниң күчүлери айыттынган хуусааларынга шингээттинмейн турар.

Эртken чылдың ол үезинге деңнээрге эзт болгаш дагаа чуургазы база ноога аймаа бүдүрериниң хемчээли кудулаан. Сүт бүдүрерин чамдык черлер база кудулаткан.

Ниити-эвилел фондузунга мал ажылының продуктуларын дужаар талазы-биле онаалдазын Россия Федерациязы күүсеткен. Ындыг болзажок чамдык девискээрлериң харыысалга чок болганындан 80 муң тонна эзт (17 хуу) чедир бердинмээн. Ооң уламындан Сонгу чүктүң болгаш үлетпүр төптериниң чурттакчы чонунуң ол продукция-биле хандырылгазы үзүктелип турар.

Республиканың бүгү черлериниде часкы хову ажылдары эгелээн. Ажыл-агыйларда сөөлгү чылдарда тараа, ногаа культуралары болгаш картофель тарыыр шөлдериниң хемчээли кызырлып турар. Акшаландырыышкынның бүгү дөстеринден агроүлетпүр комплекизи 5,3 млрд. рубльдин капитал салыышкыннарын шингээдип алган. Ол дээрге чылда көрдүүнген бүгү хереңгинин 15 хуузу болур.

Күрүненин төпчүттүнген капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелериниң боттарының фондуларының күсели-биле барык 11 млрд. рубльдин кол фондулары ажыглалда киргеи.

Демир-орук транспорту-биле пассажирлер аргыштырарының планы 100,7, авиацияның — 104 хуу күүсеттинген.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар хөгжүп турар. РСФСР-ниң девискээринде каттышкан 250 бүдүрүлге ажылдап турар. Ниитизи-биле бирги кварталда 25 млн. рубльдин барааннарын даштыкыдан киирип келген болгаш 145 млн. рубльдин барааннарын үндүр саткан.

* * *

Улус ажыл-агыйын социал айтырыгларны шиитпирлээринче угландырган экономиктиг реформаны боттандырарын дүргедедириниң, сан-хөөнүң болгаш хереглекчилер рынокунун байдалын экижидериниң, күш-ажылчы коллективтериниң инициативазын калбартын, харысалгазын бедидериниң эргежок чугулазын бирги кварталдың түңнелдери көргүскен.

(СЭТА).

ДЫННАДЫГ

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегаттарның кандилаттары кылдыр дараазында коммунистерни сонгулда мурнунун хуралдарынга депшиткеш, бүрүткээнин партияның хоорай организациязында СЭКП-ниң XXVIII съездизинге делегат сонгуурунун талазы-биле округтун сонгулда комиссиязы дыннадып тур. Олар болза: СЭКП Кызыл хооркомунун секретары В. А. Асонычев, СЭКП Кызыл хооркомунун бирги секретары В. Г. Вальков, авиабүдүрүлгенин командири А. В. Марцеха, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министринин оралакчызы С. Д. Моломдай. «Тувинская правда» солуннун килдис эргелекчизи Р. В. Тас-оол.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КАБУЛ. Онзагай байдал дугайында хоойлунун күштүг болуруи 1990 чылдың апрель 4-тен эгелеп соксадыр дугайында Афганистан Республиканың президентизи Наджибулланың Чарлыын Бахтар агентилел дамчыткан. Национал эптежилгениң политиказын улам ынай калбартыр сорулга-биле ол базым кылдынган деп агентилелдиң дыннадында демдеглээн.

БЕРЛИН. Күрүне хереэзин өзугаар ийи чурттарның аразында акшаның саарылга угланыышкынынын солчулгазын доктаалыр дугайында дугуржулганы Герман Демократтыг Республиканың болгаш Германия Федеративтиг Республиканың чазактары колдуунда чедип алган. Акша эвилелдежилгези бо чылдың июнь 1-де күштүг болур.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың президентизи Дж. Буш эрткен чылын бодунун үндүрүүнүн дугайында декларацияны тургузарда база чарлаарда частыыр кылган. Иштики үндүрүглер албан черинге ол 7,456 доллар 23 центини (көпеекти) чедир төлевейн болган. Ынчангаш бодунун частырын ол этпишаан. 7,497 долларны иштики үндүрүглер албан черинге төлээн үндүрүүн чедир төлевейн турган үеде хөлеиишкин хуузунун түүн база ында кирген).

СОФИЯ. Чуртка болур сонгулдаларга белеткел-биле холбаштыр Болгария Улус Республиканың Министрлер Чөвүлели, хамаарышпас синдикаттар конфедерациязы болгаш ажылагый удуртукчуларының национал эвилели мелеглел кылган. Сонгулда кампаниязының демиселин чуртта политиктиг бүгү партиялар болгаш организациялар деп эргелиг чорукка үндезилээш, чорудар ужурлуг деп мелеглелде демдеглээн.

БУДАПЕШТ. Венгрияның күрүне хуралының тургузукчу хуралы хөй партиялар-лыг парламентиниң байдалдарында бир-ле дугаарында эгелээн. Венгрияның дээди хоойлуждулга органының чаа составының депутаттарының хуралын чурттун түр президентизи М. Сюреш ажыткан. 1956 чылда Венгрияга болуушкуннарны «революция» болгаш «хосталгалыг демисел» кылдыр чарлаар, октябрь 23-ту, а ол ышкаш 1989 чылда Венгрия Республиканы чарлаан хүнүн национал байырлал кылдыр доктаадыр дугайында хоойлуну парламентиниң депутаттары хүлээп алган. Венгрия Республиканың түр президентизинин албан-хүлээлелеин моон сонгаан Арпад Генц күүсеткен эгелээр дугайында чуттун найысылыында тускай чарлаан.

(СЭТА).

ХУУЛГААЗЫН УДАЗЫННАР

Харылзаа чокка кандыг-даа кижи эки чурттап ор мен деп бодун санавас эвергеп. Самагалдай суур-биле республика төвүн тудуштурган каалама орукту 1938 чылдан бээр пиэ-бүрү үеледе кылыр шөйгеи дег. бистиң районче харылзаанын киргени база үүнн болгаш ооны төөгүлүг. Шуудуиу эзттыг улаачылар 1925 чылдан 1944 чылга чедир дуихун чок таалынга дажыр турган. 1945 чылдан бээр автохөлге оны солуй бергеи. А телефон деп хуулгаазын удатын 1932 чылда кожкомга кестип келген. 1935 чылда 2 телефонуг шуудун эгелекчизи Каноол Соиам хуулгаазын ажылды чонга бараалган ажылдап турган. 1938 чылда 4 телефонга Сайын Аракчаа эргелекчилер киргеш, 1942 чылда оола телефоннарын Кертик-оол деп харылзаачыга хүлээткен. Оларның аразынан Сайын Аракчаа өгбе Самагалдайда чурттап чоруур.

Самагалдайга 1944 чылда «ырлаар» харжак — радио чаңгыланы берген. 1984 чылда телеэкран өглер эжиин эжып кирген.

Болуи болу хандырып турар «Союзпечать» бо чылдың бирги кварталында чонга солун, сеткүүлдер садар планын ажыргаи.

Бо хүннерде 1141 радиотоскалары чурттакчыларның бажыннарында кирген. 395 чурттакчы боттарының бажыннарында телефоннарын дамчыштыр хереглээн черлери-биле харылзааны тудуп турар.

Самагалдай харылзаа белдириниң бирги квартында керээзин шенеп эгелээн. Күш-ажылдын бүдүрүкчүлүү өзүп, ажылдын шымары экижээн. Ында бригаданың удуртукчузу, коммунист Валентина Бэзыр-ооловна Куичүй, 8 кижи ажылдап турар. Оларның эң улуу Маадыр-ие Зоя Монгушовна Ямбиль база Софья Сереновна Чыдым, Оюнмаа Тас-ооловна Ликерк, комсомолчу Ою Чадамба телефон харылзаазын тудуп келген. Чонга келген телеграммаларны шалыпкын дамчыдар Галина Хертековна Идам, Алла Ооржаковна Темек мурнакчылар болганнар.

Нарын техникаанын тынгарыкчылары, автоматиканын башкарыкчылары, херек апарза техник-септекчилер Виктор Нурзат, Роман Чооду, Маадыр-оол Тюлюш, Мерген Балчар бүгү суурдарже харылзаа шугумнарын долузу-биле хандырып келген. Дежурный-техниктер Мая Лахова, Татьяна Сандак, Анна Кечил, Алла Ооржак боттарының өөренип алган мергежилин улам ханы шингээдип алыр дээш күжениишкиннинг ажылдап турар.

Моторк ТИРЧИН.

Бөгүн — Парлалга хүнү

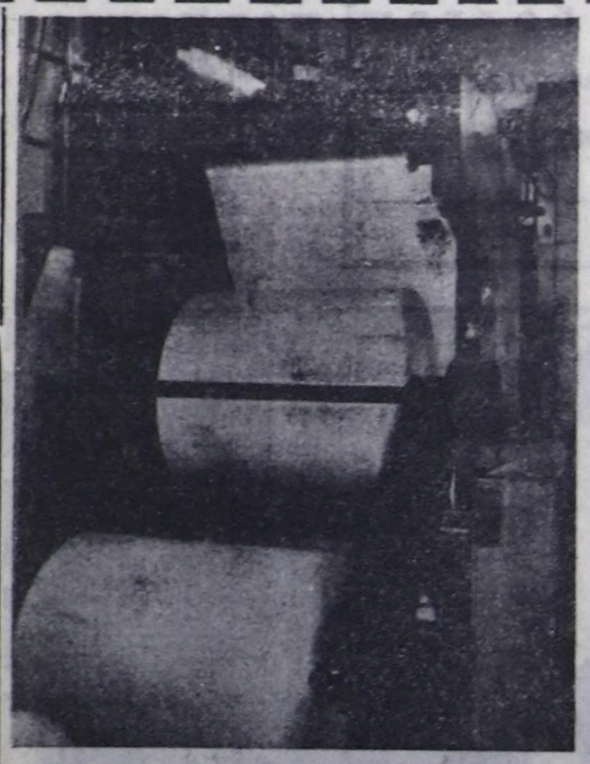

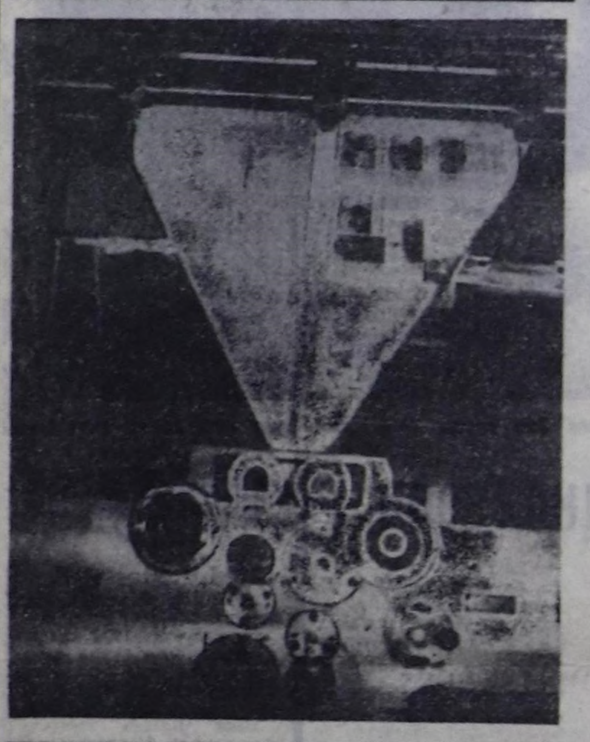

● Эрткен айларда «Шын» солун редакциязынга ниитизи-биле 2578 чагаа келген. ● Ооң иштинде шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыгларлыг — 98 чагаа.

● Апрельдиң почтазы — 614 чагаа болган.

Редакция чыл эгезинден бээр 36 харыыны алган, ооң иштинде апрельде — 7.

Бистиң республикада амгы үеде 830 ажыг ажылчын, көдээ корреспондент бар.

СОЛУННУҢ ПАРЛАТТЫНАРЫ

Солун канчаар «төрүттүүп» келирил? Чамдык кижилер эки-ле бялбес болгулаар. Солунга парлаар материалдарны черлерден солуннуң ажылчын болгаш көдээ хөй-ниити корреспондентилери хүн бүрү редакцияже чорудуп берип турарлар. Чылда барык 6-7 муң чагаа «Шынга» келир. Бо чыллың эрткен айларында редакцияга 2578 чагаа келген. Оларның аразында шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыгларлыг чагаалар — 98.

Чүгле апрель айны алыр болза, ниитизи-биле 614 чагаа келген. Чыл эгезинден бээр эң-не чидиг шүгүмчүлелдерге харыыларны редакция база алган, чүгле апрельде безин ындыг чедиг харыы алдынган.

Редакцияга келген материалларны тус-тус адырлар аайы-биле киллистерге шүүп, ажылдап кылган соонда солунга парлаар. Редакцияның ажылдакчылары боттары база хүн бүрүнүң чүгула айтырыгларынга хамааржыр үүлдерни, репортажтарны, корреспонденцияларны, очерктерни бижип турар.

Материалларны белеткээш, тус-тус арыннар аайы-биле шыйып кылып каан солуну типографияже алгаш баар. Ооң соонда солуннуң материалларының үжүктерни тургузуп, сөстер аайы-биле хана-карактарга чыскаар. Чыскаап белеткеп каан арыннарны өрүүр машиналарга бастыргаш, ол хүнүнүң харыысалгалыг дежурный ажылдакчылары (мында бөлүк ажылдап турар) катап-катап хынап, частырыгларын эдип номчуур. Чангыс-даа чазыг чок болгуже чедир, хынамчалыг номчуп, шүүштүрүп кээр.

Мырынай белен апарган арыннарлыг солуну парлаар машиналарже парлаары-биле киирер. Кежээликтей апарганда баштай-ла аныяктар солуннарын парлаар машиналарга парладып кириптер. Чеже-даа хөй болза, амгы үеним чаа ол машиналары ук ажылды шалыпкын кылыр. Ону башкарып турар ажылдакчылар база шупту арга-дуржулгалыг. Бистин республикада үүп турар республика солуннарын ында парлап турар. Типографияга чаа-ла парлап доосхан будук чыды читпээн солуннарны дүне када-ла машина Кызылда харылзааның кол черя — тен почтага эккээр. Почта ажылдакчылары солуннарны ынай-бээр хуваап, районнарже, хоорайларже чорулар.

Каяа-даа баарынга, солун, сеткүүл номчуває өгбүлени амгы үеде тывары берге. Эвээш дизе-ле 2-1 солуннуг азы журналдыг болгулаарлар. Солуннарны номчуп турар чүве төлээде, ону кымнар, канчаар кылып турарын билип алыры черле артык эвес. Парлалга хүнүн таварыштыр солуннарны кылып, парлап үндүрүп, номчукчуларга бараалгадып турарларга кым-даа сеткилдиг ханызындан өөрүп четтириишкинин илереликсээри чугаажок.

Өг-бүле бүрүзүнге, малчын бригадага, аалдарга, фермаларга, хову турлагларынга база бир күзенчиг аалчы — почтачы. Солун биле номчукчунуң аразында харылзааны тудуп турар чугула кижилериң санынга олар бүрүү-биле кирерлер. Почталардан, харылзаа белдирлериңден, салбырлардан солуннарны, журналларны олар чагыкчыларга чедирерлер.

Көрүп-даа көр даан, эргим номчукчу. Солуннун чангыс номерин үндүрүп, белеткеп кылып алыры безин дыка нарын, аная хөй кижи киржир, күзүн, биллин салыр ышкажыл.

ЧУРУКТАРДА: үстүнден куду — типографияга солун парлаар саазынарны таарыштырып турары; солунну парлап турары; парлап каан солуннарны таарыштыр салып турары; типографиядан чоруткан солун почтачыларга келир, олар солунну номчукчулар силерге тарадып чедире бээрлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИН.
фоторепортажы.

Красноярскиден чагаа

ЧҮРЭЭМДЕ ШЫГЖАП ЧОР МЕН

Чуртувус калбак, делгем-не. Картаже көруп, хоорайларны, хемнерни эргий эдерти кайгап орарымга, ам-даа эки ханы шинчилеттинмээн, эрте-бурунгу Тываның бойдус чурумалдары караамга чуруттунуп келир-дир. Хөй-ле байлак ооң черииң иштинде шыгжаттынып чыдар.

Тывага чээрби чыл чурттап, ажылдаан мен. Ам оон улуг ырак эвес — Красноярскиде мен. Бойдустуң кайгамчык чараның мага хандыр-ла көруп келдим. Чаа амыдырал, чазагай чуртталга мээң караамга көзүлдүр-ле төрүттүүп хайныкан чүве.

Даг-дүгү комбинаттың баштайгы ергеннерин Михаил Иванович Пахомов-биле кады хап турдувус, тудуг эгелей бергеде чаа эргелелдиң бажыңының чаныңга аргадан эккелген шивижигештерни Тамара Чаш-воловна Норбу-биле олурттувус.

Тыва чон-биле кады ажылдап, чурттап эрттирген үем уттундурбас. Ылаңгыя амгы үеде чамдык кижилер аңыалар аразында харылзааларны нарыыдадыр дээр хевнүг кенек сеткилдиглер. Оон чүү-даа үнмес. Кара чажымдан өскүс арткаш, шыдажып эртпээн шылгалдам-на чок. Дайынның кадыгбергезин база көрдүм. Дыка хөй кижилер дайын шөлүнге артканнар, ээп келбээн.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зинге найыралдыг коллективке ажылдап турдувус. Бот-тывынгыр артистер, бистер. Тываның суурларын дургаар ойнап чоруп турдувус. Николай Константинов дээш, эске-даа эштер Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери аттарны-даа чедип алдылар.

Чылдар эрткилээн. Ам бодум пенсияда мен. Тывага чурттап эрттирген чылдарым черле утпайн, чүрээмде шыгжап чер мен.

Иван ЦЕЛИЩЕВ.
«Шынның» хөвчүн бижикчизи.

БЕШ ДЫЛДЫ БИЛИР КӨДЭЭ БИЖИКЧИ

Успун-Доржу Иргит он харлыг, бөер дергизиниден туттуна берген, экер-эрес оолчугаш шаанда төрээн черн — Мөгөн-Бүрөнге Барыын-Хемчиктің Аксы-Барлыктан лицунктчайлаг школазынга башкылап келген Алексей Күдерек башкыдан чаңгыс-ла латин бижикке өөренип, саалады номчуур, ол байтыгай шуут-ла бижиптер кылдыр өөренип алганынга ам аллан бештээш, аллан алдылаар — кижи назынының чедениниче углапкан, кырган кижи өөрүшкү-маннайлыг, катты-хөглүг чугаалап орарынга канчап черле өөрүп хүлээп албас боорул аан, эргим номчукчу. Кижи бажынынга баарга, соктаан далганны, тыва саржагны, аржычеклекти ыап-ла стол кырынга салгаш, хөнек долу суттуг шайны салыр — шак ындыг чаагай чанчылдыг ирей чүве.

Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржунуң бажыңын черле ойбайн, ол хөглүг болгаш омак, амыдыралчы кижибиле, бичин када-даа бол, ужуражып, амыр-менди солушкаш, хөрежи кааптар чанныг мен.

Мээн И. К. Успун-Доржу кырган-биле болганчок-ла ужуражы каап турарымда база бир янзы ужур бар чүве. Ында чажыт чок, харын-даа солун бооп чадавас. Чүвенин ужуру болза, Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, бойдустан, ада-ие өгбелериниң үгүдан салым-чаяаныг кижи. Ол алтай, делег, моол дылдарга хостуг чугаалаар, хөннүг үеэзинде чамдык моол судурларны чиктин конгуг аянбиле саалады номчуй-даа бергилээр кижи. Казак дылды дыңнап, харылап база билир. Ол орус дылды база билир; дыңнап билип, харылап-даа билир дээрим ол-дур ийин. Орус дылды ТАР үеэзинде Бай-Сөөт аллын уургайынга ажылдап тургаш, орус эш-өөрүнден ол өөренип апкан чораан. Ынчаарга сонуургаачал чаны-биле, моол, алтай, делег аалдар-биле кожа-хелбээ чурттап чораш, бичиизинден-не анаа өөренип апкан.

И. К. Успун-Доржу кырганбиле мээн ол-бо, удаа-дараа ужуражып чугаалажып турарымда өске ужур барын база чажырбас мен. Бирээде, мээн өөм иштинин аязы—Сазынмай Дожулаевна Иргиттің дүнмазы, алыс угудан Мөгөн-Бүрөн бажында Музугун арттың артыны, иштинде чурттап чоруур эндерик алтай, делег төрелдерлиг. А ийи талазында, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Иргит Конгурович Успун-Доржу болза, «Шын», «Хостуг Арат», «Аревэ шыны» солуннарның, «Революстуң херели» сеткүүлдүң баштайгы номчукчузу болгаш доктаамал чагыдын алыкчызы, суртаалчызы кижи.

А ынчаарга 1940 чылдың күскээр «Аревэ шыны» солунга пионер кежигүнү Иргит Успун-Доржунуң Мөгөн-Бүрөн сумунуң девискээринге 1000 өргенин кежин дужаган, баштайгы информациязы үүнүп келгениниң эгелээш, ол бо хүннерге чедир «Шын», «Тываның аныяктары» солуннар-биле доктаамал харылзажып, ол солуннарның идепкейлиг көдээ корреспондентизи болуп турары анаа эвес. Бодап-даа көрүнерден, ооң көдээ корреспонденчи стажы ам 50 чыл болган-дыр! Алдан бештиг кыргаанның фото-чуруктары «Шынга» база үнүлеп турар. Ооң чыкпак эктиниде «ФЭД» фотоаппарат (артында-ла чырылар дерекселдерлиг) белен дүшпес. Бичежек бажыңының деруунде өрээлин ол фотолабораторияже шилчидиткен. Ынчангаш Кызыл-Хая барзыңза, ол көдээ фотокорреспондентиге тураскаал кылдыр конгуг солун чуруктарны тырттырып ап болурунарны магадылаадыы-биле сүмелексээр ийик мен. Ол кажан-даа чажам, чайым чок дивес — бөлүүн, биче сеткилдиг, аалчыларга чаагай сеткилдиг кижи.

Ынчангаш Парлалга хүнүнде талыгыр ырак Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда чурттап орар, бистиң идепкейлиг көдээ корреспондентивис Иргит Конгурович Успун-Доржуга сеткил-сагыжыыстың ханызындан изиг байырны чедирип, ооң могаг чок, кызымаккай ажылынга эки чедишкиннерни күзээлиннер!

Адыг-Тюлюш БЕГЗИ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, хоочун бижикчи.

БҮЗҮРЕДИМ

Парлаалганың ачызы чонга конгуг улуг дээрзи маргыш чок. Шагда мээн бир башкымның ынчал органын дыңнаан мен: «Чангыс хүн солун номчуйн баарымга, артында чем безин амданы чок ышкаш болур». Солун ажылын бодум караам-биле көре бергеш, бо бүгүге улам-на бүзүредим. Бажыңымда кырган авам бар, кады чурттап чоруур бис. Ажыл соонда бажынга кээринге-ле, солунла болуушкуннарны бирлен-бирээ чокка, төөгээн орар. Солун чок, ону номчуває болза, кижи, шынап-ла, дүмбей-биле дөмей-ле. Солунну чүгле номчуур дээш эвес, ол сүмелекчи, дузалакчы боорга, кижи номчуп танышар болгай-ла.

Ирина БЮРБЮ.

ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ ДӨСТЕРИВИС

Төөгү, амыдыралдан чижектер

Тывада Мөңгүн-Тайга деп ат-биле сурагжаан бо хөнзиг девискээр бодунуң географтыг туружу, төөгү, салымы-биледаа Алтай, Моол-биле кожахелбээ, эл-хол болуп чаяаттынган. Чер-чурт шинчилекчилериниң, аян-чорукчуларның делегей сөзү-биле ыдыктааның ёзугаар алырга, ол экзотиктиг бойдус чурумалдыг, онзагай овур-бүдүштүг, чоинуң ажыл-агый, амыдырал байдалы, чаңчыл-сүзүү-биледаа эжиктешкек кожаларынга чоок, төрел булунчугаш болуп турар. Бо девискээрде бурунгу, ортаа үс чылдарга хамааржыр хорум-базырыктар, бижик-чуруктуг хаялар, Аспатыда «Ом маме падме хум» деп тибет чалбарыг шыйдыган кежээ, Мугур сынында ора-сомазы арткан «Чингис оруу», Каргыда ойрат ноян Амыр-Саная-биле холбашкан тоолчугу черлер аттары, бичии ораның улуг төөгү истери-биле байын херечилеп чыдар. Каргы, Мерген, Бурушпай, Сүрүкей деп тыва аттарлыг шаандакының үш кыштаг-турлаа база-ла ол кавыда болгаш, Мөгөн-Бүрөн бажында, ийи Чеди-Тейлер, Мугузун, Шапшаал, Саздак, Көге-Даваа, Халыын-Даваа арттар, Хиндиктиг-Хөл, Чүглуг-Хөл, Нүүрүк-Хөл тус черниң артыы, мурнуу кожалары-биле эп-найыралчы харылзааларының, кады ажыллажылгазының белдирлери болун чораан. Бурунгу Мөңгүн-Тайганың черинге ханы сонуургалдың факт-барымдаалары эрткен үүс чылдың төнчүзүнден бээр Алтай-Саян кавызының болгаш Тыва төөгүзүнүң шинчилекчилери А. Адрианов, В. Сапожников, Л. Потапов, А. Грач ышкаш сураглыг эртемденнерниң ажылдарындан, Мөңгүн-Тайгаже эң баштай үнген альпинистиниң бирээзи Ю. Промптовтуң «Азия диптин төвүнде» деп номундан, сөөлүүредир англи этнографтарның тырттырган кино-чуруктарындан көрүп болур.

Чээрби чылдарның эгезинде Барыын Моолга тергиидеп турган ак дээрбечилерни базары-биле каттышкан кызыл командир К. К. Байкаловтуң, моол чанчын Хас-Баторуун партизан шериинге кирип, чаяжыр чораан Мөңгүн-Тайга араттарының дугайында медээ «Тыва төөгүнүн» II томунда, моол эртемден, чогаалчы Л. Тудэвтин «Соңгу чүктүң шолбаныңче» деп төөгү романында бар. Оларның бирээзи, ачавыстан улуу (бис ону иревис дээр улус бис) Салчак Оруспай Барыын Моол чызаанының угуулгазыбиле кызылдарның отрядынга эки тура-биле киргенин, советмоол шериг Каргыраа чоогунга каттышканын, ак, кара аттыг моол, орус ийи чанчынның, иревистин-биле — Кас-Маадырның, Байгылоптуң — ужуражылга ёзулалын меңээ сонуургадыр төөгүп, сагышка арттырган. Актар-биле бир тулчуушкун үеэзинде үгер-боо даажыдан ооң ийи кулаа дүлейликкеш, олчаан уурааның, оон улам, Данга деп шола эдилээнин ашак биске чугаалап чораан. Узун, сиреш мага-боттуг, хире-шаа-биле, каш орус, моол домакдаа билир, ол шаг-биле, шору номчуур, бижиир-даа турган иревис Мугурда № 4 арбанның ажыл-хожулунга идепкейлиг киржип чорааш, дөртен чылдарның төнчүзүнде Бугалыда кыштаанга «кызыл-дустаанын» чарт билир мен. Мээн ада-өгбе аймаамда моол, алтай чонга хүндүткел орнудуву чок черге тыптып келбээн, ол үеним, амыдыралдың нарын шылгалдазынга дадыгын, хоюлаттынган.

Дүне болгаш эскербедим,
Дуктуг-Чаак деп танывадым,
Карангыда эскербедим,
Кара-Чаак деп танывадым—

деп ойтулааш кожаңында кирген кырган-ачавыстың самдар өөнден ачавыс Гунгаа (ашактыы-биле — Конга) дээр бай дөрбеттиң хөлечи болу берген кижи-дир. Ооң айтып бергенин ёзугаар Моолдуң Кара-Суглап эрткен-дүшкениңде, бо кавыга ачамның таварышканы мындыг ужуралын болганчок-ла сактыр мен. Бир-ле частыг дүне ол кожайның коданын күзеттен чыдырда, хенертен өөр бөрүлер халдааш, ийи-үш хойну тудуп өлүргенин, оларны төлээр шаа чок болганындан, чалча секке хоран сиирил, оода-ла бир-ийи-даа бол, улдуруктуг даалааш, оларның кежи-биле когаралды чандырар бодааш, эндет болуп, Конганың ыдын хоранапканын, өлген ыттын эдилин ооң болунга чиртирибиле бай кыжанып турда, аная мындыг таварылга дуулаан чүве-дир. Конга эзирип алгаш, кандыг-ла-бир хүнзэшкин ужун калайын бооларр деп баарга, оозу: «Мени өлүрбейн, бо уриан хайны адып каг!» — деп эрешиншаан, чалчазын мурнунга тудуптарга, бай оваарның келгеш: «Ядыы, самдар-даа болза, өске чурттуң кара баштыг албатызын өлүрүп шыдаває мен!» — деп кышкырган, оожургаан. Ол сестери-биле кожай эштенчиин чандырын чорудупканын, шак ынчаар хелечик амыдыралдан чарылганын ачавыс төөгүп чораан. «Кандыг-чүү-даа болза, мени аал-оранынга ижиктирип, бодунуң дыл-домаанга өөредип, эш-өөрге чедиирген кожайга багым чок. Эрткен чүве эртер, барган чүве баар. Чеде кожа калга-дөрбет туржук, кайы-даа сөөктүн книжилериңе бак чүве сагынмайн чоруңар!» — дээш, ачавыс чагыынга сес алышкы-угбашкылар кезээде шынчы болуп арткан бис.

Үстүнде болуушкуннарның соонда, үр болбаанда, адамнеу ашак-кадай болушкан. 19-20 чылдар үеэзинде олар Мугур баштап, Моолче сөктүп кирген, чамдыктары аш-чуттан, аарыг-аржыктан орук ара өлүрү өлүп, дедир чанары чаныр турган актарның база дириг херечилери болганнар-дыр. Каш хөй-өшкүлүг чалыы өг-бүленің түремик чадыры аш-куу чазын Мугурнуң үстүү. Чыраалыг-Ховуга чыткан. Өгге элбер-самдар, сал-дүк үглээн, чепсектиг үш орус кире дүшкеш, аксы-босхуче айтып турган, аалдың эр ээзиниң ламчыны боо-биле чөлдүр өшкү орнап алган. Оозунуң боскун ол-ла черинге селеме-биле одура кескеш, ханың сүт-биле холуп, кайындырып чипкеш, коң эдин савалап алгаш, ужуп-туруп чоруур аарыг эжин ийи колдуктан селээш, аалдан үнүп чорупканын аавыс төөгүүр чүве. Элээн болганда, ол каш шээр чүвелерин чандырып чорааш, күзүн тарбаганын казып аппарган алама бакылапкаш, олче хеви-биле будунге кирп кагдырыпкан өлүг орус көргеш, чүрээ чайжылга биске ыдыктыг. Оон үнезин Мөңгүн-Тайганың, Өвүрнүн, Тес-Хемнин, Эрзинин хоочун, аныяк-даа салгалы эки билирлер. «Найыралда кызыгаар чок» деп моол үлегер домактың бир бадыткалы ол. «Мун кара хураган кежинге ориапкан» девискээр дугайында төөгүнүн бадыткавааны, ам тоолчургу апарган чугаа-соот бо кавыда ийи-чангыс кижилериң аксындан үнүп-даа турар болза, бүгүн ооң маргылдаа-чөрүлдээге барымдаа болур харыы чок. Ийи чурттуң аразында 1958 чылда Тыва АССР-биле база 1976 чылда Бурят АССР-ниң, Чита областың болгаш Алтай край-биле кызыгаар участоктарынга чардынган керээлер ёзугаар тургустунган кызыгаар чурумун ында-хаая хажыдып, чижек сатыглажышкын кылып, аянап, мал-маган-даа оорлаптар фактыларның бир турганын МАР-ның Айыыл чок чорук министерствозунуң кызыгаар болгаш иштики шериниин кол эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы генерал-майор Ж. Дашдаваанын 1989 чылдың июнь 25-те «Новости Монголии» солунга парлаттынган интервьюзунда чугаалап турар. Ындыг садыглажышкын, аныаашкын Мөңгүн-Тайганың чамдык хамаатыларынга база турганы ам кымга-даа чажыт эвес. Мындыг янзылыг үүлгедиглер каяа-даа, кажан-даа сый шаптынган турары күзенчиг. Программазында Тывага эвилелдешкен республика эргезин бээр, чурт иштинин, кожахелбээнин кызыгаар девискээрин эле шыяр сорулганы салган «Тываның демократтыг интернационалчы шимчээшкини» дээр организацияның «соңгы човаашкыны», Мөңгүн-Тайга ышкаш, кызыгаар районнарның чурттакчыларының сагыш-сеткилинге таарышпас, сезинчиг, ончыг дыңналып турарын ооң удуртукчулары билир ирги бе? Олар акы-дуңма Моол-биле эп-найыралда мырынай-ла байзаның бодунда тудуп, быжыглап турар элээн каш муи чурттакчыларның мурнундан база чугаалап турарлары ол бе? Ол бүгү тыва улустуң, ооң иштинде орус болгаш өске-даа национал чонувустуң үнү эвес деп чүве сарыылдыг кижи бүрүзүнге билдингир эвес деп бе? Республиканың чазааның хемчээли-биле чурт-девискээр айтырыын шинтпирлеп турар тускай комиссия бар-ла болгай. Ону чонуң хөй нуруузунун тура-соруунга чөрүштүр тургустунган кандыг-бир турумчуваан бөлүктүң холгаарлаарынга кым-даа чөпшөөрешпес деп бодаар мен. Оларның бүрүзү-биле улустарның найыралынга багай үржүктүг чөрүдээ тыптып кээр болза, ооң удуртукчуларындан өске, кым-даа харылавас ужурлуг. Бо чүгле мээн хүүда бодалым эвес, чурттап турар девискээримде чонуң база бодалы-дыр.

Ыраккы Мөңгүн-Тайгада алтай-делег, моол, кыдат ада-өгбелиг кижилериң уресалгалы, хөй эвес-даа бол, ам-даа бар. Ачавыстан бир кижи ажылдыр кыс дуңмазын кыдат уктуг кижи ап чораан.

Салчак МОЛДУРГА.
Тыва АССР-ниң культурازының алдарлыг ажылакчызы.
(Уданчылыг).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылларда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргениниң демдээ кылдыр СССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш ажылдың хоочуну» медаль-биле шаннаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Балын-оол Кадыр-оол Дмитриевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының тудуг-монтаж эргелериниң слесары.

Бады-Сагаан Любовь Чүдек-ооловна — «Шын» солун редакциязының корректоры.

Бизюк Иван Кузьмич — «Каз-Хем» разрезниң кол геологу.

Боровик Василий Егорович — Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелериниң автобазазында чолаачы.

Бытотова Кара-кыс Оржаковна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг лаборантызы.

Васильев Владимир Александрович — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының командириниң оралакчызы.

Гопоненко Валерий Иванович—№ 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Губарев Александр Яковлевич — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң шимчээшкинге айыл чок чорук талазы-биле инженери.

Гуркова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң бүдүрүлге-техниктиг киллизиниң инженери.

Гусева Римма Ивановна — Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң ажылчыны.

Добров Иван Егорович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң газэлектроканнакчызы.

Долгих Юрий Кириллович—педагогика училищезиниң башкызы.

Дьяченко Валентина Васильевна — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниде профэвилел комителиниң хостатырган даргазы.

Елизарова Галина Ивановна — азыг-чем садыының № 18 магазинииниң садыгжызы.

Елкин Петр Терентьевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң ужудар отрядының улуг инженери.

Зубатова Дина Михайловна — Тываның электри четкилериниң ажылчыны.

Иванова Лидия Александровна — № 37 ясли-садигинин кижизидикчизи.

Канзай Ою Иргитовна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң математика кафедразының улуг лаборантызы.

Коробейникова Любовь Алексеевна — «Кызылагропромтранс-2» автотранспорт бүдүрүлгезиниң улуг диспетчери.

Кудачин Николай Иванович — «Каа-Хем» разрезниң полаачызы.

Куклин Федор Иванович — № 2 чүк автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Куулар Даизы-Байыр Серээевич — Харылзааның бүдүрүлге техниктиг эргелериниң автобазазында чолаачы.

Ладанов Владимир Тарасович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Майлыр Мадаа Биче-ооловна — Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң биология кафедразының улуг башкызы.

Сарыкай Дандар-оол Дыртыкович — «Каа-Хем» разрезинин эдилет начальниги.

Сенкевич Павел Иванович — «Кызылагропромтранс-2» транспорт бүдүрүлгезиниң кол механиги.

Соловьев Владимир Федорович — «Тувакоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Соловьева Людмила Тихоновна — педагогика училищезиниң башкызы.

Тимей Клара Николаевна — № 1 аптеканың эргелекчизи.

Томашенко Надежда Ивановна — «Фармация» бүдүрүлге каттыжышкынының рецептура-бүдүрүлге киллизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

Филимонов Евгений Александрович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Хулогонова Галина Константиновна — № 56 магазинин улуг садыгжызы.

Череменева Екатерина Андреевна — ССРЭ-ниң үлетөүр тудуг банкызының Тывада республика эргелелиниң киллдис начальниги.

Чухломин Виталий Александрович — «Каа-Хем» разрезинин слесары.

Шатохин Александр Григорьевич — республиканың ветеринария лабораториязының мал эмчизи.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН.

Байыр-оол Көк Чочаковна — райпо магазинииниң техажылчыны.

Иргит Чылбаан Хертековна — райпода хлеб пекариязының хлеб быжырыкчызы.

Кагай-оол Донгул Салчакович — Бай-Тайганың ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колониазының склад эргелекчизи.

Мөнге Мачак Кара-Салович — райпо магазинииде таңнышыл.

Очур Күжүгет Достаковна — райпо магазинииде техажылчын.

Хертек Даржап Белековна — пенсионер.

Чамбый-оол Киров Салчакович — райпо баштаар черииниң даргазы.

КАА-ХЕМ РАЙОН.

Астанин Владимир Кириллович — «Тыва агроүлетөүр тудуг» каттыжышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунда токары.

Бородкин Иван Александрович — «Бүрен» совхозтуң тракторизи.

Кол Анастасия Кушкашевна — «Красное Знамя» совхозтуң саанчызы.

Куликов Анатолий Николаевич — «Тыва агроүлетөүр тудуг» каттыжышкынының Дерзиг-Аксында ыяш пунктузунда газэлектроканнакчы.

Мелентьев Савелий Васильевич — «Бүрен» совхозтуң сүт-бараан фермазының бригадири.

Санько Лидия Николаевна — «Бүрен» совхозтуң саанчызы.

Стрижкова Вера Александровна — «Бүрен» совхозтуң быыза ажаакчызы.

Спрыгина Фекла Ивановна — районнуң харылзаа белдириниң почта харылзаазының оператору.

Хардина Мария Северьяновна — пенсионер.

Чувашев Анатолий Яковлевич — «Бүрен» совхозтуң инек кадарчызы.

Каа-Хемниң ыяш ажыл-агый черинден

Данилина Лидия Ивановна — склад эргелекчизи.

Котлова Мария Давыдовна — кадр талазы-биле инженер.

Кривцов Юрий Андреевич — ыяш ажыл-агый черииниң директору.

Маношкин Степан Харгиновиич — Сизимниң ыяш ажыл-агыйынын арга даамалы.

Нелюбов Василий Георгиевич — чолаачы.

Симанкин Николай Федорович — токарь.

Спрыгин Михаил Мокеевич — станокта чазаныкчы.

Трегубов Виктор Леонидович — чолаачы.

Чепкасов Иван Степанович — арга даамалы.

Шавлак Прокопий Петрович — арга даамалы.

Юрков Леонид Никитич—Сизимниң ыяш ажыл-агыйының арга даамалы.

(Уланчылыг).

ЭКИ ЭДИЛЕЛ—КАМНЫЫНДА

Техниканы шын, чеп ажыглаарының талазы-биле республика конкурузунга «Хемчик» совхоз бирги черии эвлээш, фондулан дашкаар чиик автомашинаны садып алыр аргалыг болган.

Ук ажыл-агыйның бо эки дуржулгазының дугайын лопчулап чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис совхозтуң кол инженериндеи дилээн.

— Шыныгла, республика конкурузунга кипишеш, шаннадым, мактатканывыс өөрүүчүг-дүр. Коллектив эки чүүлүн кылырга, үүгле оон бодунга эвес, өзарын өскелерге баа ажыктыг болур дээрзи билдингир. Бистер ажыл-агыйывыстың техникага негелдезин бүрүн хандырарындан ангыла, кожавыста «Барлык» совхозтуң малчыннарын ынай-бээр көжүүржүр, ол ышкаш Шыйда ийи школаның олаар чүүлүн сөөртүп бээр-дир бис. Бо ийи школага дузалаш, эрткен чылын 25840 рубль орулганы киирип аллывыс. Чонга 8 муң рубльдин ачы-дузазын чедирдивис.

Совхозта яжы-бүрү марканың 44 автомашина база 22 трактор болгаш көдээ ажыл-агыйының өске-даа машиналары, дериг-хекселдери бар, олардың иниги өртээ 508787 рубль боор турар.

Бир эвес машина-техникага кам чок, оон эдилели багай болза, орулга кирер хамаанчок, карылгалыг болур дээрзи билдингир. Чолаачыларның, механизаторларның, септекчиленгин кызымак ужулынган техниканың эдилели бүрүн хамаажыр. Бо талазы-биле бисте социалистиг маргыш бар. Оон негелдерлери ажыллап кылгаш, коллективтиг хуралыга дугуруушкан.

Ажыллы канчаар организастаан бис? Чолаачылар база трактористер-даа бирги, ийги, үшкү техниктиг ажаалда-хайгаралды график ёзугаар ыяалда эртер. МТМ-де техниктиг ажаалда-хайгаарал кылыр АТУ деп автомашина сезонында доктаамал ажыллап келген.

Күскү сезон төнген соонда ажылды техниканы шыгжап тургузар черден эгелээр бис. Черле ынчаш эдилелди чолаачыга азы тракториске акт ёзугаар хүлээдип бээр, ол ышкаш көжүг машиналарын база мындыг. Ажаалда доостурга, алган техниказын механизаторлар баштай-ла ерт машиназының дузазы-биле чуур, септээр үүлдерин ангылаар, оон үзеп-чаар, чугайлаар, дозулаар. Оон соонда база-ла хол ужуу ёзугаар хүлээдип бергеш, турбужунга тургузар. Септелгеже ынчалдыр кириптер. Часкы таарылгага киржир техниканы октябрь айда септеп эгелээш, колдуунда март айга чедир доозар. Кышкы үеде септелгеге 3 звено турар кылдыр ажылды ынчаар хуваажып алган бис: 1-ги звено тракторларны, ийгини сеялкаларны, үшкүү илиилелерни септээр.

Септелгени техниканы, шыгарын звеноларны, уруттукчуларды, механиктерни киржилеп-ле доктаамал чугаалажып түнээр. Белеч техниканы агроном, инженер, механик база звено уруттукчулары составтыг комиссия хынаар. Бир эвес кайы-бир техникада четпестерни илереткен болза, чугайбиле демдеглээш, ону ким септээнин тыткаш, дораан-на катап кылдыртыр, ол дээш бурулуг кижиге акша-даа төлевес. Бо чорук механизаторлуң арын-нуурунге элээн дээптер, ынчыг болур, ынчангаш үрей кылыр чорукту болдурбазын-на болаар апарган. Бир-тээ механизатор кижи алган техниказын арыглап ашташ дужаар болганда, мурнунда ышкаш, ону ховуга, ажыллап турган черинге каптар азы башының даштынга эккеп каар тавармага турбас.

Май, июнь айларда силос, тараа база картофель ажаар комбайнларны септеп доозар бис. Ажыл шак ынчаар график ёзугаар чорун турар. Бир үүн үүл болза машина-трактор мастерскаязының девизиниде автомашиналарның, тракторларның база өске-даа техниканың доктаамал турар чери бар. МТМ база автомобиль парыгы бот-орулга-чарылгаже киргенде, улустуң дарысалгазы улгаткан. Мурнуку ышкаш, техниканы мунуп алгаш, аллар аразынга азы кутуруп, ынай-бээр маниазиту бис аварган. Оон үүнелиде 1989 чылда бир тонна километрге эткеннинг бот-үнези 2 көпеекке чыгаан. Иниги совхозка каттышкаш, бо дээрге хөй орулга болуур.

Техникага камныг, бедик мергежилдиглерге чолаачылар Владимир Саая, Сарыг-оол Саая, Доңдукпил Салчак, Кара-оол Саая, Маадыр-оол Хомушку, механизаторлар Дагаа Хомушку, Долгай-оол Саая, Маадыр Ооржак, Кандыр-оол Ооржак, Балыкчы Саая, Мартан-оол Саая, Чаш-оол Саая, Дадар Донгак, Серээ Донгак болгаш өскелер-даа хамаржыр. Ол ышкаш токарь Дадар-оол Ооржак, каминкчы Долгай-оол Саая оларның кызымак ажылын демдеглевес аргажок.

Эртken чылын трактористер пландан ажыр 3700 эталон-гектарны ажыллап кылган. Ынчангаш бир эталон-гектарның бот-өртээ 1 руб. 38 көпеекке кудулаан.

Техниканы камныг ажыглаарыга бир кол үүл болза артык кезектер болгай. Ынчангаш ону бистер баш бурунгаарла чагыыр бис. Сезон келирге ону тыптынары ажылга шаптыктыг дээрзин дуржулгадан билир бис. Бисте бир эки үүл болза сезон соонда техниканы сайгарар; адырар, үзээр-чаарында механизаторнуң бодунган ангыда, үш ажылчыны быжыглаан. Ол ышкаш механизаторларның дуждаганы техниказын ынай-ла таныылыга хүлээдир. Ынчангаш ол читпес болгаш үрелбес. Бир кол үүл ол бел санап турар бис.

Бо чылын бистиң механизаторларывыс арендаже, а чолаачылар хуулга-кеззеже киргеи. Моог түнелинде техниканың эдилели, хайгаралы удам эжиирер ужурлуг.

Бисте эки үүлдерин уламыдан механизаторларның, чолаачыларның ажылга хамаарылгазы илдеп-ле эжиирин. Бодап көрүнер даан: МТМ-де боттарывыстың столовавысты ажыттывыс. Ол ышкаш кызыл-булунуусту киирип алган орулгавыс-биле септедивис. Ажылчыннарга ол үүлдер дыка таарымчалыг апарган. Боттывыгыр уран чүүлге, спортка улустуң хандыкшылы бедиин. Концертти белеткеш, ол-бо райониарга көргүстүвүс. Шак мындыг кадрлаүшкүнмер күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер-дир. Ажылдың төнүү-түнелин чолаачыларның, механизаторларның, септекчилерниң боттарындан хамаржыр апарган. Техниканың ажаалда-хайгаралыңга, эдилелиге эң чүгүлге чүүл ол.

Кара-оол МОНГУШ.
Совхозтуң кол инженери.

ЧОГУМ БААЖЫЗЫ ЧҮДЕЛ?

1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр

(Эгези №№ 65, 68, 71, 74, 79, 80, 82, 83, 88, 90, 98, 99 «Шында»).

Салчак Онгай-оол — Дээди судтуң даргазының оралакчызы, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуунуң Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Соян Минчмаа — Дээди судтуң кежигүү, нам кежигүү, Тес-Хем кожуунуң Тере-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Хемчик-оол (Охемчик) — Дээди судтуң секретары, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Хертек Шилги-Бызаа — суд күүсекчизи, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуунуң Көп-Сөөк сумузу чурттуг.

Сат Дажы — истекчи, нам кежигүү, Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Монгуш Седен — истекчи, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Наксыл — истекчи, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

XIII. ДАГ ҮЛЕТПҮРҮНҮҢ ЭРГЕЛЕЛИ

Хомушку Күдерек — эргелелдиң начальниги, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуунуң Алнгаты сумузу чурттуг.

Күжүгет Харлык — кадрлар киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуунуң Кара-Хөл сумузу чурттуг.

Маады Намай — «Хараал» алдын уургайының директору, нам кежигүү, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Кыргыс Севеклит — «Эмин» алдын уургайының директору, нам кежигүү, Тес-Хем кожуунуң Эрзин сумузу чурттуг.

Чооду Уванзай — «Нарын» алдын уургайының директору, нам кежигүү, Тес-Хем кожуунуң Шыныа сумузу чурттуг.

Монгуш Алдын-Херел — «Коптуг» алдын уургайының директору, нам кежигүү, Чөөн-Хемчик районуң Солчур сумузу чурттуг.

Оюн Дөмүр-оол — даг инженери, кежигүн эвес, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

XIV. ТӨП ПОЧТА

Маады Кызыл-оол — Төп почтаның начальниги, нам кежигүү, Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Маады Арапчын — Төп почтаның секретары, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Түлүш Төмүр-оол — радиотехник, кежигүн эвес, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

Түлүш Сундуй — чагыдыга болгаш почта чедирилгезиниң киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан сумузу чурттуг.

XV. ТРАНСПОРТ ЭРГЕЛЕЛИ

Кол Эректол — эргелелдиң начальниги, нам кежигүү, Тожу кожуунуң Бии-Хем сумузу чурттуг.

Монгуш Топуй-оол — кадрлар киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүү, Барыын-Хемчик районуң Эрги-Барлык сумузу чурттуг.

Оюн Үдераа — белеткелдер киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Биче-оол — хандырылга киллизиниң эргелекчизи, нам кежигүү.

Ензак — ажылдакчы, нам кежигүү.

Тыртык-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Кертик-оол — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Санчай — ажылдакчы, кежигүн эвес.

Оржак Алдын-Херел —курсантылар башкызы, нам кежигүү, Барыын-Хемчик районуң Аксы-Барлык сумузу чурттуг.

Монгуш Чулдум — трансагенство эргелекчизи, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Саая Тас-оол — трансагенство эргелекчизи, кежигүн эвес, Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээр сумузу чурттуг.

Монгуш Токтак-оол — трансагенство эргелекчизи, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы сумузу чурттуг.

XVI. ТАР-НЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ТК-ЗЫ

Түлүш Сарыг-оол (Степан Агбаанович) — ТК-ның даргазы, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Торгалыг сумузу чурттуг.

Оржак Канчыр-оол — санакчы-бухгалтер, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Тайга сумузу чурттуг.

Маады Самбукай — инструктор, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Тарлаг сумузу чурттуг.

Иргит Лагбуужап — культура-массалыг киллистин эргелекчизи, кежигүн эвес, Тес-Хем кожуунуң Бай-Даг сумузу чурттуг.

XVII. УС-ТЫВЫШ ҮЛЕТПҮР ЭВИЛЕЛИ

Саая Наадым — ус-тывыш үлетпүр эвилелиниң даргазы, нам кежигүү, Барыын-Хемчик районуң Каргы сумузу чурттуг.

Монгуш Хорлуг-оол — инструктор, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Чооду Санзар-оол — артель даргазы, нам кежигүү, Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг сумузу чурттуг.

Түлүш Дагбалдай — эдиичазаар лагерьлер начальниги, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуун чурттуг.

Монгуш Артас — Иштики херектер яамызының экономика киллизиниң (ам болза ОБХСС) начальниги, нам кежигүү, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана сумузу чурттуг.

Оюн (Данил) Даизы-оол—ажыллакчы, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Маады Норбу-Хөө — ажыллакчы, нам кежигүү, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

Оюн Доннай-оол — Иштики херектер яамызының ажыллакчызы, оон мурнунда Сайыттар Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи турган, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Көк-Булун сумузу чурттуг.

Оюн Мандараа — Иштики херектер яамызының төлөлекчизи, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Монгуш Тыртый-оол — Иштики херектер яамызының төлөлекчизи, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Көк-Чыраа сумузу чурттуг.

Саарбай — ажыллакчы, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуун чурттуг.

Монгуш Палд — ажыллакчы, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл сумузу чурттуг.

Оюн Сумуяа — ажыллакчы, нам кежигүү, Таңды кожуунуң Межегей сумузу чурттуг.

Түлүш Биче-оол — Араттың кезеринде автомашиналарның, тракторларның база өске-даа техниканың доктаамал турар чери бар. МТМ база автомобиль парыгы бот-орулга-чарылгаже киргенде, улустуң дарысалгазы улгаткан. Мурнуку ышкаш, техниканы мунуп алгаш, аллар аразынга азы кутуруп, ынай-бээр маниазиту бис аварган. Оон үүнелиде 1989 чылда бир тонна километрге эткеннинг бот-үнези 2 көпеекке чыгаан. Иниги совхозка каттышкаш, бо дээрге хөй орулга болуур.

Техникага камныг, бедик мергежилдиглерге чолаачылар Владимир Саая, Сарыг-оол Саая, Доңдукпил Салчак, Кара-оол Саая, Маадыр-оол Хомушку, механизаторлар Дагаа Хомушку, Долгай-оол Саая, Маадыр Ооржак, Кандыр-оол Ооржак, Балыкчы Саая, Мартан-оол Саая, Чаш-оол Саая, Дадар Донгак, Серээ Донгак болгаш өскелер-даа хамаржыр. Ол ышкаш токарь Дадар-оол Ооржак, каминкчы Долгай-оол Саая оларның кызымак ажылын демдеглевес аргажок.

Эртken чылын трактористер пландан ажыр 3700 эталон-гектарны ажыллап кылган. Ынчангаш бир эталон-гектарның бот-өртээ 1 руб. 38 көпеекке кудулаан.

Техниканы камныг ажыглаарыга бир кол үүл болза артык кезектер болгай. Ынчангаш ону бистер баш бурунгаарла чагыыр бис. Сезон келирге ону тыптынары ажылга шаптыктыг дээрзин дуржулгадан билир бис. Бисте бир эки үүл болза сезон соонда техниканы сайгарар; адырар, үзээр-чаарында механизаторнуң бодунган ангыда, үш ажылчыны быжыглаан. Ол ышкаш механизаторларның дуждаганы техниказын ынай-ла таныылыга хүлээдир. Ынчангаш ол читпес болгаш үрелбес. Бир кол үүл ол бел санап турар бис.

Бо чылын бистиң механизаторларывыс арендаже, а чолаачылар хуулга-кеззеже киргеи. Моог түнелинде техниканың эдилели, хайгаралы удам эжиирер ужурлуг.

Бисте эки үүлдерин уламыдан механизаторларның, чолаачыларның ажылга хамаарылгазы илдеп-ле эжиирин. Бодап көрүнер даан: МТМ-де боттарывыстың столовавысты ажыттывыс. Ол ышкаш кызыл-булунуусту киирип алган орулгавыс-биле септедивис. Ажылчыннарга ол үүлдер дыка таарымчалыг апарган. Боттывыгыр уран чүүлге, спортка улустуң хандыкшылы бедиин. Концертти белеткеш, ол-бо райониарга көргүстүвүс. Шак мындыг кадрлаүшкүнмер күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер-дир. Ажылдың төнүү-түнелин чолаачыларның, механизаторларның, септекчилерниң боттарындан хамаржыр апарган. Техниканың ажаалда-хайгаралыңга, эдилелиге эң чүгүлге чүүл ол.

Кара-оол МОНГУШ.
Совхозтуң кол инженери.

Барыын-Хемчик кожуунуң Каргы сумузу чурттуг.

Тавва — АРШ-тың эскадрон командири, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуун чурттуг.

XIX. ТАР-НЫҢ САН ЯАМЫЗЫ

Сүрүн — сан саймыы, нам кежигүү, Барыын-Хемчик кожуун чурттуг.

Оюн Алужап — каайлы албанының начальниги, нам кежигүү, Бии-Хем кожуунуң Эрбек сумузу чурттуг.

Маады Ангырбан — Сан яамызының секретары, нам кежигүү, Бии-Хем кожуунуң Сесерлиг сумузу чурттуг.

XX. ТЫВАНЫҢ БАНКЫЗЫ

Салчак Увангур (Салчак Сергей) — Тываның банкызының даргазы, нам кежигүү, Каа-Хем кожуунуң Бүрен сумузу чурттуг.

Сат Бугажык — экономист, нам кежигүү, Улуг-Хем кожуунуң Хереме сумузу чурттуг.

Иргит Мөнге — ажыллакчы, нам кежигүү, Тес-Хем кожуунуң Бай-Даг сумузу чурттуг.

Оюн Тыртый-оол — бухгалтер, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Эрбек сумузу чурттуг.

Маады Бүрбүжал — банкының санакчызы, кежигүн эвес, Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузу чурттуг.

1935 чылдың июль 2-де кожуунар болгаш сумулар аайы-биле VIII Улуг Хуралдан соңгуткан ТАР Биче Хурал кежигүнинериниң (ам болза депутаттарының) составын өөренип көөру кончуг чугула болур. Оларны соңгуурда тус-тус черлерниң төлөлекчилерин чурттакчы чоннуң иниги санын кончуг шынгыы барымдаалаан, чүге дээрге эргелеп башкарылга ажыл-хереңге тус-тус төрел бөлүк улустарының аразынга чөрүлдээ-маргылдаалар туруп келбезин дээш. XVIII Улуг Хуралдан чазак кежигүнерин мындыг янзылыг соңгаан:

Барыын-Хемчик кожуундан: Чадамба (Аянгатыдан), Бадан-оол (Көп-Сөөктен), Оолак (Эрги-Барлыктан), Сундуй (Көп-Сөөктен), Максыр (Кызыл-Тайгадан), Дүкей (Кара-Хөлден), Эренчин (Аксы-Барлыктан), Чыртак-оол (Аянгатыдан), Долума (Саглыдан).

Чөөн-Хемчик кожуундан: Лама (Чайлаг-Алаахтан), Чүрмит-Дажы (Хайыракандан), О. Байыр (Сүт-Хөлден), Седип-оол (Солчурдан), Лопсан (Хөндергейден), Шоома (Тевеханда), Пирилей (Хайыракандан), Лүндүп (Кызыл-Даглан), Ламажык (Хайыракандан), Тастай-оол (Чайлаг-Алаактан), Сунгаар-оол (Солчурдан), Сүгдүр (Ак-Туруглан), Кунгаа (Тере-Хаядан), Улуг-Аяк (Хөндергейден), Чинзей (Шемиден), Чүлүм (Чайлаг-Алаактан), Чимбин (Иймеден).

Каа-Хем кожуундан: Салчак Увангур (Бүренден), Тока (Бүренден), Шагдыр (Тере-Хөлден), Норжумаа (Коптудан), Синлинмаа (Көк-Тейден).

Тожу кожуундан: Эректол (Тожу кожуунуң Бии-Хем сумузундан), Серен (база-ла оон), Шаныжаа (Улуг-Даглан), Ламажан (Өдүгеидеп).

Улуг-Хем кожуундан: Дадынчап (Чаатыдан), Аракчаа (Ийи-Талдан), Хемчик-оол (Кызыл-Даглан), Камова (Үрбүүлеп), Хавакчан (Кызыл-Даглан), Товаришчай (Үрбүүлеп), Кызыл-оол (Эржимден), Долумажап (Ийи-Талдан), Дажыма (Эйлиг-Хемден), Тоткам (Ийи-Талдан), Долгар (Үрбүүлеп), Торлаажык (Чаатыдоорайдан), Томур-оол (Дус-Даглан).

Тес-Хем кожуундан: Таажпан (Чыргаландыдан), Шагдыржап (Бай-Даглан), Кижинир-оол (Шыныадан), Полат (Чыргаландыдан), Ойдуп (Бай-Хөлден), Лорсан-Самбуу (О. Шыныадан), Оюн Увангур (Чыргаландыдан), Кончай (Тестен), Синлинмаа (У. Шыныадан), Самданмаа (Көгейден), Тадаа (Эрзиден), Бузуп (Нарыдан), Самбуу (Чыргаландыдан).

ЧУРУКТА: 1928 чыл. ТАРЭ съездизиниң бөлүк делегаттары. Мурнуку одуругда ийленип чыдып алган кижи Күрүнениң политиктиг эргелелиниң даргазы Сат Чүрмит-Дажы. Оон шериг дужаалы ынчан полковник турганы кеткен хевиниде илдеп.

Чурукту Тываның күрүне архивиниде хоолгалап тыртыргаан.

Таңды кожуундан: У. Лопсан (Межегейден), Тавчай (Межегейден), Шагдыр-Сүрүн (Көк-Булундан), Сенгинжик (Межегейден), Наксыл-оол (Межегейден), Сандый-оол (Межегейден), Толгар (Көк-Булундан).

Бии-Хем кожуундан: Сундуй (Тарлагдан), Далай-Серен (Баян-Колдан), Сарыг-оол (Өөктен), Сандык (Тапсыдан).

(Тываның партия архиви. ф. 1. оп. 1. Д. 770).

Скобкалар иштинде берилгеен сумулар аттары ол девискээрде чурттап чоруур төрел бөлүк, тодаргайлаарга, чаңгыс сумуу, улустарының төлөлекчилерин чурттун дээди органының составынга киирип турганын тодаргайлап турар. Ыяшкы чорук политика талазы-биле кончуг чугула боор турар.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

ӨЧҮК САЛЫР ЭВЕС

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп үүлгеге хамаарыштыр

«Ажыт-чажыт чокка чугаалажып көрээл» деп үүл чогуур үезинде көдүртүнген, шынап-ла, ижин-кара чок чугаалажыышкынче чалаага-дыр деп санап турар мен. «Оорнуң өруун дуглаар» деп рубриканы доктаамал үндүрүп турарын кончуг-ла үүлдүгүнүп турар мен. Маная холбаштыр болумнуң ажылымдан каш чижектерни киирип көрейн.

Оор кем-херек үүлгедиглерин истеп, сүрүп чораш, оорларны тудуп алгаш, оорларның калайларын байысаарынга чүү-даа билбээн, чүү-даа көрбээн улус болгулаар. Оорлап эккелген малдың эъдин чип олура-ла, кайыын, үүден эккелгенин шыны-биле сөглеп бербес, ак хар ашпас, өчүк салбас таварылгалар тургулаар. Ол дээрге оорну камгалап, кожа чурттап, кады-ла ажылдап чоруур эш-өөрүнге когарал чедирип турары ол ышкажыл.

Оорлар-биле хоойлу-дүрүм органнары чидиг демисел чорутпайн, истеп шыдавайн турарын хамаатылар солуп, сеткүүлге-даа бижип турары бир талазында шын деп боолаар мен. Ол бистин ам-даа чедир ажылдавайн турарывыстың херечизи-дир. Ынчалза-даа хамаатылар оорларны төреледөгүл тыптыжып камгалаар, оларның үүлгеткен хереэн чажырар чоруктар бар боор турары хомуданчыг.

Оор кем-херек үүлгеткенин чогуур үезинде милиция органнарынга дыннатпас, боттары сүржүп чораш оорларны тодаралып, илередип алгаида, аразында чугаалашкаш, кайнаар-даа дыннатпайн баардыр. Оон уламыдан оорнуң бажы эъттенип, улам-на оорлаып чоруп бээри база бар боор-дур. Оорларны боттары тып чадажып кааш, элээн хөй хонуктар эрте бергенде кээн дыннаткылаар боор-дур. Шак ол чорук оорларның ийиг ийи-биле истээринге шаптык ужураштырып турар. Оон улаамындан оор херектериниң изи соон, оорларны толарадып, илередири узамдыгын, барымдаа-фактылар үнезин чидирип-тер.

Күрүне малы кадарып турар малчыннар боттарының хүлээнген ажылынга ээ-харысалга чок чоруун көргүзүп, кадарган малын эзи оларже үндүрүпкеш, кежээ ончалап санавайн, хонук-хонуу-биле ынчаар кадарып кээр. Оон ол төнчүзүнде санаарга дулагдал үүнүп кээрге, мал-маганны оор алган деп дыннадып кээри база бар болгулаар. Чамдык малчыннарның даандыргаан ажылынга ээ-харысалга чогуунуң бир херечизи ол-дур.

Черле ынчаш оорларның оруун дуглаар дээр болзувусса, малчыннарның ээ-харысалгазын белдер херек. Хүлээнип алган малының үүгле эъдин, дүүгүн алыр, баш санын естүрер дээш ажылдап турар бис дээр болза, шын эвес болур. Кадаргаа малының «ийи бутту бөрүлер» — оорлардан камгалаары малчын кижиниң кол хүлээлгези. Оорларны ол-ла черинге тудуп ап, дораан сойгалап турар болзувусса, оорнуң оруу мунгашталыр.

Оорларның когуи үзер деп бодаар болза, суд органнарының ажылын база эде тургузар херек. 1982—1984 чылларда Өвүр районуң девискээринге бөлүк аныяк оолдар оорланып чоруп турду. Олар күрүненик-даа мал-маганын, чонуң хуузунда-даа мал-маганын ажыы-биле үптеп чоруп турдулар. Оларны истелге органнары сойгалап тодараткаш, суд органнарынга киирди. Барыын-Хемчик, Өвүр районнарының суд органнары ол бөлүк оорларның хереэн көрүп тура, оорларның өчүүн шын кылдыр көрдү. Оларның үүлгеткен кем-хереэн бадыткап турар факт-барымдаалары херекте албайн, оны чаңгыс талалап көрүп, 1987, 1988, 1989 чылларда үш чыл иштинде көрүп келгеш, оорларны агартып үндүргеин база эллеп. Бир эвес бис суд органнары дег оорлар-биле мынчаар демисежир болзувусса, оорларның оруун дуглаары бергедей бээр. Суд органнары сөөлгү үеде херек көөрде чүгле кем-херек үүлгедикчилериниң эрге-ажыын камгалап, а когараанларның эрге-ажыын эки камгалавайн турар. Суд чорудулгазының үезинде немелде херечилер тодаралып, байысаавас, кем-херектиң болган черинче үнүүшкүнерин кылбас, экспертиза чорутпайн, херекти катап истелгеже чорудары чаңчыл апарган. Мынчыг чорукту моон соңгаар болдурбазы күзенчиг.

Балчый-оол САМДАН.
Милициниың майору.
ИХМ-ниң истелге киллизиниң улуг истекчизи.

ЛЕНИНЧИ «ПРАВДА»

Үжүүр мерген революсчу угаанарның
Үндезилеп, үүтап кааны «Искра»
Үезинин үнү, кулаа, кыйгы, күжү,
Үлетпүрчин, тараачынның нүүрү-дүр.
Чаштанчылан чалбыыш үнгеш, кижи төрээ
Чаа эра чырык даңы алып кээрге,
Чурттар түржүк, диптер санай шынны чарлап,
Сурталчы боор, «Правда» чурттап чоруур.
Коммунистиг тургузуг лээш демиселге
Партийжи сөс чүректерни чүглендирип,
Холла тук дег хей-аът кирер солунувус
Баштынчыныс бодалдарын нептереткен.
Ангының кол мээзи, чүрээ, сүзүү болуп,
Ленинчи «Правда» чүктер эргип,
Амгы ойнүн шиитпирлиг базымнарын
Илдиг чокка шынчы сөске сурталдап чор.

Николай ООРЖАК.
Кодээ бижикчи.

КИЖИЛЕРНИ БИЛИП ААРДА

Арны, ады—алдын-мөнгүн каасталгалыг,
Ала-чайгаар алыксанчыг, номчуксанчыг,
Аар-салам—куспак чыгыы улуг дээштиң
Алышка ой... кандыг номнар турбас дээрил!

Катап-катап, хандыр-хандыр номчуп тургаш,
Канлыызын-даа ынчаарда чүм билип аар сен:
Арай снилец—кыры-биле көстүрү бар,
Амыр эвес—угаан күжү негээри бар.

Сөзү-домаа, чалгааранчыг «суг-чар»-лаа боор,
Чөптүг, кыска мергеннери база тикчок!..
Арны, ады—алдын-мөнгүн каасталгалыг,
Амдыы номнар сеңээ ынчаар ажыттынар.

Кижилерни билип аары база ындыг:
Кичээнгейлиг сицигери негеттинер.
«Эштиң чаңын калы чурттааш, билип аар» деп
Эки сөстер анаа эвес тывылган боор.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.
Чогаалчы.

СОЛУНЧУНУҢ СӨЗҮ

Чаа парлаан солун, сеткүүл көрбээнимде,
Сагыжымга бир-ле үүве четпес ышкаш.
Өөртүү келир почтачыны маналзынып,
Өрге маңаан сары-даа дег, оргулаар мен.
Чагыдып каан солуннарым эккеп каарга.
Чала тыртып, хынамчалыг номчуй бээр мен.
Амданныг чем чиген ышкаш номчуй бээр мен,
Артында-ла сеткил-хөөнүм өөрүп келир.
Солунчу боор чонум-биле чолукшушкаш,
Шолбаннарның бачым ижин бижиир-дир мен.
Чуртталганың богу болган чамдыктарны
Чуруп, дузап шеле-даа бээр кижи-дир мен.
Черим, чонум үүле-ижи үргүлчү-ле
Чедип кел деп мени чалап турган дег боор.
Черлер кезип, шүүдеп чораан бижээн үүлүм
Сеткилдерге чимис боорун күзээр-дир мен.
«Кандыг чурттап чору сен?» деп айтырыңар,
Харыызынга «чүгээр-ле» деп илеткээр мен.
Узун оруум мурнумда бо көстүп чыдыр,—
Журналист садымының чымыжы-дыр.

Сарыг-оол КУУЛАР.
Журналист.

АДЫГГА ДУШКАНЫ

Бир-ле катап мен бичимде үүве. Мээн ачамның акызы Сарыг-Дарга ирей (шын ады Менги-Сарыг) Хулбус-Дашта күзээнге көжүп келген. Иремнин оглу Байыр-оол он ажыг харлыг, а мээн харым он четкелек. Ирем эртенги оларда аннай берген. Чедип кээр үеинде сурат... «Үүү болганыл, сезинчиг-дир!»— деп, энем чугаалай-дыр.

— Оо, харын! Ирей орайтап чаныып келди. Ойт, баглааш чаныда аңдыдан душпей тур...

— Аңаа канчаа барганы ол, оглум? Барып көрүнер — деп, энем чугаалай-дыр. Бистер дораан бардывыс.

— Мени дүжүрүнер, ооллар. Кенгус харык чок мен. Эдимкежим шимчеттинмес — дидим.

Ирейни аңдыдан дүжүргеш, өгге чедип чедирдивис. Орунга чыдып алды.

— Үүү болганыл, канчаа бардым? — деп ирейден айтырдыыс.

— Ат үүве, ооллар — дээш, ирей-даа тоожулап-ла эгеледи: — Хай-халаг үүве, ооллар. Дагда одарже үнүп чыткаш, адыгга таваржы бердим. Шаанда шыргай шет турган черни өттүр орук аштап каан кижи мен. Боомну он холумга тудуп алгаш, олап одар шөлүнче кедемирлеп эртип чыдырымда, карак ужунда үүве-ле карап дээн ышкаш үүве. Белиндээш, сырбаш кыныырымга, боом адыг ажыгына кире берген болду. Ол-ла дораан боомну чыныыр куспактаптым. Көөрүмге, боонун уну адыгнын ажыгынче азыг диштерин ажылдыр доора кире берген болду. Сегелин боонун буду-биле кыа тудуп алдым. Боонун чүктээнге адыгның холу кире берген. Боолаар, канчаар-даа аргажок.

Дегенчиктен худу хүрежип-ле бөгүүвис. Адыгның ындазында кижары кончуг хире. Боону мендеп үшүп сокпаш, октаптарын бодап хөделир, оон мээн бодумче халдаар шинчилиг. Адыгның хөделген санында хөрээ эвес. Дап берген, аппарып салырга-ла, бирде олура дүжүп, бирде тура дүжүп бадып ор мен. Та чеже долгандывыс ыйлаан.

Ам черни оргузунда чоок-шулап келдивис. Мурнувуста чоок чудук чыдыр. Адыг мени ыныар чыгаар хире. Күжү улуг үүвеи аңаа чыпшыр шаапса канзарыл, ат болгай-ла. Оон ындында чоон дыттар ба. Дыка ийыллыг.

Ам черде үүвенин бир шаин тыпса эки боор. Шаг төнүп, күш баксырап келдя. Адыгның болунче боолаттынмас, ок куруг черже баар. Боону аңаа салып болбас, ботче халлаар! Ам канчаар, елгүжеге демисежир-ле. Канчап-чоор тургаш, боону этсир-ле. Чүү-даа болза, аң үүве боо даажындан үүге кортпас деп. Дары чыды база кончуг болгай. Шынап-ла, тонакты көдүргеш, мажыны базыпкаш, боону сала каапты. Адыг алгырыпкаш, ынай-ла болду. Боо черде чыдыр. Бижек — холда.

Ам канчаар, адыг дедир келир чадавас. Боону ап алгаш, кончуг дүрген октай шаап алдым. Адыгның баргаш үүнче боом будун чеоге шашкаш, маңаап ор мен. Сураг-ла, сураг.

Баштай кортканым-даа билбээн мен. Ам кээп сиринейнин, коргун ор мен де даан. Турун баксыраанын-даа аажок. Адыг ам кээп сегирип алза, ат болганым-на ол. Келзе ыаап-ла адар херек. Ол-ла хевээр баады. Ам канчаарыл? Эът-сөөкдаа ээлбес. Көжүй берген. Аътка кайнан чедерял? Үнгээр чыгыы чоруп ор мен.

Канчангаш-ла көөрүмге, бо ырак эвесте бир бичин адыг бут кырында турып алган, менче кайгаан тур. Өөк кайы сен дээш дырс-ла кылдым. Адыг алгы-кышкызы-даа аажок, ынай-ла болду.

Демги улуг адымы дөө маңаап ор. Удур бооладыр. Алгы-кышкызы-биле ынай-бээр халып чоруй, ында-ла барып дүштү.

Боом октай шаап алгаш, ол-ла черден дүрген-не чоруурун бодай бердим. Аңдымга арай боорда чедип келдим. Аңаа эттаныр аргам чок. Аңдымны чудук кыйыныче чеде берген, оон бедиктеп аттаанып алдым. Аалга арай боорда-ла келгеним бо.

Демги адыглар өөр үүве боон-турлар. Бирээзи та кана чемнеп чораан. Биче адыг улуг адыгның оглу боон-тур. Ынчангаш оон алгызын дыннап каап-ла боор, менче катап шаап келгени ол-дур.

* * *

Сарыг-Дарга ирейнин дугайын ачам биске чугаалаар үүве.

— Ол дээрге дыка сагынгыр, кашпагай, шалып, түдүнгүр кижи. Мөге-даа. Хоочун анчы. Ынчангаш халдап келгеи ийи адыгны оон хары үгда даялап кааны аңаа-ла таварылга эвес. Ол дээрге эрес-дидим чоруктур.

Кара-Тоннуг МААДЫ.
Хоочун журналист.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

ЧАА ЛАУРЕАТТАР

1989 чылда чогаадыкчы эң эки журналисчи ажыл дээш конкурстуң түүнелдерин жюри үндүрген болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң лауреаттарын тодаткан. Журналистер эвилелиниң кежигүү, «Тываның аныяктары» солунның школалар болгаш школачы аныяктар киллизиниң эргелекчизи Иван Херлин аныяктар кижизидилгезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле парлалгага үнген үүлдери дээш, «Тувинская правда» солунның фотокорреспондентизи Владимир Савиных хөй янзы темалыг фото-чуруктары дээш лауреаттар болган. Конкурстуң тиилекчилеринге дипломнарны болгаш акша шанналдарын тывыскан.

Республиканың агроүлетпүр секторунга эле тургустунуушкунның айтырыгларының талазы-биле «Тувинская правда» солунның көдээ ажыл-агый киллизиниң эргелекчизи Роман Тас-ооллуң бижээн материалдарында оон профессионалдыг бедик мергежилдиги, үүлдериниң чугулазы, идейлиг болгаш уран-чечен шынарын жюри демдеглээн. Партия эге организацияларының ажылынын лугайында «Шын» солунның партийжи амыдырал киллизиниң эргелекчизи Таан-оол Хертектиң үүлдери, очерктери, а од ышкаш аныяктар амыдыралының темазынга «Тываның аныяктары» солунның ажылакчылары Михаил Дуюнгарның, Юрий Дарбаанның материалдары база эки деп демдеглеттинген. Көдээ ажылагыйда аренда айтырыгларының талазы-биле Ооржак Кенденниң белеткээн телевидение дамчыдылгаларының чугулазын жюри айыткан.

Всеволод ФИЛИППОВ.
Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар черинин секретары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЧАЙ АРАЗЫНДА» деп фотоэтюду.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Эктиң ажыр эжиң көрбе.
Эртемим дээш менээргенме.
Эзир куштуң турлаа бедик.
Эзриктин эндээ улуг.
Байыыргактың баары доң.
Балдыраштың чугаазы хөй.
Көвей мен дээш—көгээреве.
Хөлдүг мен дээш—байыыргава.
Биче сеткил хүүду болур.
Улуг сеткил уржук бажы.
Эки аңдың хырнын бола.
Эжин-өөрүм дузазын бил.
Доң баарлыг кижи
Дошкун малдан дора.

Олчат-оол МОНГУШ.

ТЫВЫЗЫКТАР

Будуу чок кылаштаар,
Холу чок эштир.
Дүгү чок түлээр,
Дыргаа чок үнгүр казар.

Эттен бүткен эзеримниң
Эзенгизи чок.
Энгиве хоор аңдым
Эзерлиг төрүттүүдү.

Эт кымчы ээзин кымчылады,
Хыл кымчы хыылаашты кымчылады.

Кузум, кара кускулуг
Кудайже ужукту.
Үнү чок атпаадай
Үзенейнип ырлады.

Чамбы-диптин түмен шерии
Чараа-биле шивээ тудар.
Шивээ ишти муң өрээл,
Өрээл санай үзүм-чигир.

Борбак-оол САРЫГЛАР.

СОНУУРГАКТАРГА

Ийистер

Хары угда ийи болгаш үш кылдыр төрүттүнген кижилерниң саны бистин чуртта 7 миллион чедип турар.

1941 чылда Швейцарияга мадам Жуа ийис ооллар божаан. Слары бот-бодунга дөмейлешпес болган. Школага өөренип кээрге, оларның бирээзинге чангыс классчызы немец. Уоттер аажок дөмей болган. Эмчилер тускай шинчилел эрттирерге, Уоттер ийистерниң бирээзи-биле, биологтуг ук салгалы дөмей болган. Ийистерниң бирээзин өске кижи-биле солаан-дыр деп түннелди үндүргеш, оолларны ёзулуг аданелеринге солуштур эгидер деп шинтирни 1948 чылдың июль 1-де суд хүлээп алган.

* * *

Эң ооллак ийистер 1930 чылда Венгрияга төрүттүнген. Матиус биле Бела Матиннер чүгле 76 сантиметр чедир өскеннер.

* * *

Делегейде эң аар дензилиг ийистер 1946 чылдың декабрьда АКШ-тың Каролина штатта Хендерсонвиль хоорайга төрүттүнген. 1978 чылдың ноябрьда Биллиниң дензизи 337, а Беннин 328 килограмм болган. Оларның белиннин куржаангызының хемчээли 2 метр ажа берген.

* * *

Мюнхен хоорайга төрүттүнген двот ийистер шупту кырыыже чурттааннар. Анна, Мария, Эмма, Элизабет Оттманнар 1987 чылдың май 5-те боттарының 75 хаалаанын демдеглеп эрттиргеннер. Оон соонда оларның дугайында дыннадыг парлалгага көрүлбээн.

Ийи кылдыр төрүттүнген ийистерден эң үзүн назылыг болган кижилер Мэй биле Марджори Чавасси дулгуяктар. 1886 чылдың август 29-та Англияның Оксфордка төрүттүнгеннер. Каш чыл бүрүнгаар боттарының 100 харлаанын демдеглеп эрттиргеннер. Олар ам-даа диириг.

Амгы үеде эң-не хөй ажытелдуг болган не Чилиде Леонтина Альбина-Эспинноса. 1981 чылда 56 харлыында бодунун 55-ки уруун божаан. Эң хеймери ол болган.

«РЕДАКТОР»

Шоодуг

Алызында барып шыырак дээн шүлүкчү-даа болур чыгы чораан ижки мен. Шыырак эвес-даа бол, аңаа-даа шүлүкчү болур турдум ыйнаан. Аныяамда мээң чогаатканы шүлүктерим солуннарга ында-хаая парлаттынгылаандаа. Солуннарның шыгыы редакторлары шүлүктерими чырыкче үндүрүптерин бодаарга, ыдыг-ла хоомай эвес чогаадып турган хевирдиг мен. Амгы байдалым биле дениеп көөрүмге, ынчан чогаадыкчы ажылымның чаа-ла чечектелип орган үеэн он сес харлыг от-көс дег иазыным турган-дыр ийин. Ынчан коддунда ынакшыл дугайында шүлүктер шелип турдум. Чүге дээрге ынаам кыс-биле аравыста ынакшылдың чалбыжы чүрээмни хүүкталдыр өрттендир чип, сагыш-сеткилге амыр-дыш бербес. Бажымга янзы-бүрү дүлгээзнинг бодалдар кирип, дениелгелер, ынанажылгалар дажаан хем дег дойлуп турып бээр. Саазын, демир-үжүк чайгаар-ла холче кирип кээр. Кандыг шүлүктер бижиивейн турдум дээр! Эжеш хадын, чангыс терек, болчагдан эгелээш, ажы-төл, ада-не кижилериң аас-кежиниге чедир. Ол-ла шүлүктерим арызындан, чүге-ле ийик, чүгле ажы-төл, ада-не дугайында шүлүктерим парлаттынгылаанган, а бо ынакшылга тураскаатканы шүлүктерим мырыңай чырык көрбейн баргын. Бодум хүүмда ада-не, ажы-төл дугайында шүлүктер уткаа-даа, уран-чечен талазы-биле-даа ынакшылга тураскаатканы шүлүктерге четпес деп санаар чораан кижи мен. Ынаам кыс база-ла ындыг бодалдыг турду. Ынчан бис ийнинг сагыш-сеткиливис, күзел-соруувус, ынай-бээр баар ажыл-херээвис, ижер-чиир аъш-чемнивис чаңгыс аай үүве. Ынакшыл дугайында шүлүктү суг номчааш, ону чүрээнге чыпшыр тудупкаш, олургулаар. «Мээң дугайымда ол-ла хеөөр бижип каан-дыр сен, але!»— депкеш, карактарын суг чивеннеткилээр.

Ынакшылдың чалынылан бис ийнинг сагыш-сеткиливисдаа, мага-бодувус-даа шылажыр арга чок кыныын келген. Ону билгеш, ада-иевис бисти өглеп-баштан «каан. Шак-ла ынчан мээң шүлүктеримниң редактору тыптып келген. Оон холунга шүлүктерим кирген соонда, олар шуут чырык көрбестээн.

— Парладырың мурнунда шүлүктерим көргүс — деп, ол шыңгыы негээр. Оон аайындан эртер арга бар эвес — тутсун бээр мен. Номчааш, шүгүмчүлеп-ле эгелээр. Эң ылангыя ынакшыл дугайында шүлүктеримде шын эвес, черен чүүлдер кайы хей боор. Чечен-мерген талазынче көргүс сагыш салбас, чүгле утказын хынаар.

Чижээлээрге:

— Чүү урут дугайында бижип каакын ол?— дээш, мен-че караан алараш кылыр.

Бодум чогаадып алдым ийин.

— Чогаадың үнер дөзу — амыдырал. Ындыг уруг бардыр. Кымыл ол? Чугаала!— дээш, сырыгдадып турун бээр. Оон шак ындыг чогаадыкчы айтырыгларга харыы шуут тыппас мен.

Шүлүктерге эдиишкин кылганда, авторнуң бодалын-даа айтырбас. Боду-ла шыйып кааптар. Бир эвес удурланы бээр болзумза, шүлүүмнү ора соккаш, отче киир октаптар. Ол хире шыгыы «редактор» мээң кадайым-дыр ийин.

Ынакшыл дугайында шүлүктерим кадайым «редакторнуң» негелдезинге дүүшпес деп чүвени билгеш, найырал, ажылыш дугайында шүлүктерим арбыдадыр бижип эгеледим. Бак чаланыыг, шүлүктерге херээжеи аттар бо-ла кире бээр. Чогаатчыдар аайы ындыг болу бээр чүве-дир ийин. Ол шүлүктер база кадайым «редакторнуң» сагыжынга таарышпас болган. Адак соонда чүгле агаар-бойдус дугайында шүлүктер чогаадын киргиттим. Олар база мээң «редакторумнуң» негелделеринге дүүшпейн баргын. «Кажан, кана, кымнын-биле агаар-бойдус магадап чораанын ол?»—дээш, кырыгаа-ла келир.

Шак-ла ынчаар мээң шүлүктер бижиир күзелим чоорту өскен. Мээң чогаадыкчы чоруумга кадайым «редактор» ол хире күштүг салдарлыг болган.

Шаңгыр-оол СУВАН.

Кыстың сагыжы

Саарыгның суун сүзүп,
Саглан чажын дыраа чоруу
Чалыы кыстың сагыжында
Чалгыглар дег бодалдар хей.
Эргим кыстың сеткилинин
«Эжиин» ажып, сүмележип,
Ынакшыл дээр октаргайга
Ыры-шоорлуг ужуп чорза.
Эрнин ашкан далай ышкаш,
Ээргиштелген бодалдарын
Ногаан шыкка чаржып чораан.
Ойнай-сылдай айтырыпса,
Чүү-даа канчаар, эрес кыстын
Чүрээнден кээр эргим сөзүн
Чайык-кудук саарлыг кээрге.
Сагыш хандыр дыннап чорза.

Ондар ОХЕМЧИК.

«Шынның» шаңналы дээш солуннуң шаңналы

Фашистиг Германияны тиилээнинден бээр 45 чыл оюнга тураскаатканы «Шын» солуннуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазы 1990 чылдың май 9-та «Хүреш» стадионга 14 шакта болур. Аңаа 64 мөге хүрежир. Районнарже чалалгаларны профэвилелдернин ДФСО-ларже чоруткан. Ында киржир мөгелернин санын айыткан.

Стадионче киреринин билеттерин садып турар. Билеттин өртээ 1 рубль. Билеттерни «Хүреш» стадионнуң кассазындан садып ап болур. Касса 9 шактан 18 шакка чедир ажылдаар.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ЖУРНАЛИСТ — СОЛУН МЕРГЕЖИЛ

Дайынның кадыг-берге төөгүзүн салгалдарга арттырып каар дээш чурук тырттырар херекселин болгаш демдеглеел дептерин, а чамдыкта харын-даа пулемёт тудупкан фронтучу журналистер дайылдажып турарларның баштайгы олуругларында, изиг оттуң аразында — журналисчи күш-ажылдың кадыг-дошкун романтиказы дайын чылдарында ынчаар көзүлген.

Журналист мергежил тайбың үеде, бо хүннерде-даа онза ужур-дузалыын салбаан. Солунчуларның, телерадиожурналистернин оожургал чок сонуургалы биске чурттун болгаш делегейнин ниитилел политиктиг амыдыралының улуг-даа, бичин-даа болуушкуннарының дугайында чедирип кээр. Олар — демир-үжүктүн болгаш агаар чалгыының шалынчылары бир дугаарында-ла эле тургустунуушкуннун күштүг шимчээшкининин дугайында дыннадырлар. Журналистер кижилер дугайында, оларның ажыл-херектериниң, дуржулгазының, бодалдарының болгаш күзелдериниң дугайында тоожуп, четпестерни ажыдып, бюрократчы, ажыл-агыйжы эвес чорукту, ниитилелдің ириндилерин илерелип турарлар.

Журналист дээрге хей-ниити хөделишкининин илепкейлиг болгаш харыысалгалыг киржикчизи-дир. Журналист дээрге ак сеткилдиг, шынчы амыдыралчы туруштун алдар-херээ-дир. Ынчангаш бөгүн азы ийи-бир чыл бурунгаар школа дооскан оолларга (оларга бо мергежил эн-не тааржыр) болгаш кыстарга, бийирин шенеп, журналист мергежилди күзеп чоруурларга Иркутскиниң күрүне университелиниң филология факультеди эжиктерин ажытты.

Солуннар, телерадио редакцияларының чогаадыкчы коллективтери, СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң сектору (тел. 3-41-00) база ол ышкаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери (тел. 3-37-21) өөренип киреринин дугайында тодаргай сумени көргүзеринге белен. Өөренип кирип турарлар-биле баш улур чугаалажыышкынны дуржулгалыг журналистер болгаш пединституттун башкылары чорудар. Ынчалза-даа ук чугаа университетче киреринин экзаменнерин солувас дээрзин сагындырып каалы.

Ооллар болгаш кыстар, келир үеэринин дугайында боданыр, силерге берип турар аргаларны ажыгланар! Күзелиг болгаш журналист болурунга чүткүлдүүлерни бо чылдың май 15-те 10 шакта Парлалга бажыныңче. (Кызыл, Красноармейская, 100) чалап тур бис. Солуннарга мурнунда парлалып турганнар ук ужуражылгага парлаткан үүлдерин эккээри күзенчиг.

СЭКП обкомунуң массалыг информация чепсектериниң сектору.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери.

УЛУСЧУ ТЕАТРЛАРНЫҢ БАЗА ШИИ КОЛЛЕКТИВТЕРИНИҢ КӨРҮЛДЕ-КОНКУРУЗУ СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР

МАЙ 12, СУББОТАДА

Республиканың хөгжүм-шин театрынга эртен 10.00 шакта эгелээр.

10.15 — 11.30 — Виктор Көк-оол «Самбажык» Ак-Довуракты Культура ордузунуң улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Раиса Монгуш.

13.00—14.00— А. П. Чехов «Алыг», «Санал» (тыва дылда). Мөнгүн-Тайганың улусчу театрының шиизи. Режиссёру — Ульяна Монгуш.

15.00—16.00— Чылгычы Ондар «Бодарал». Бай-Тайга районнуң «Аржаан» чечен чогаал—уран чүүл каттыжыышкынының шиизи. Режиссёру — Виктор Иргит.

17.00—18.30 — К. Сагды «Кижиниң шокары иштинде...» Тожунуң улусчу театры. Режиссёру — Клара Сагды.

19.00—20.30— Л. Филатов. «Алыгжы Федот, экер эрес эр дугаймында». М. Бухтуев аттыг Кызылдың № 1 школазы.

МАЙ 13-ТЕ, ВОСКРЕСЕНЬЕДЕ

10.00—11.00—Ч. Ондар «Бодарал». Самагалдайның зона көрүлдезинин шиизи. Режиссёру — Николай Доңдувай.

12.00 — 13.30 — М. Көжелдей. «Мунгарава, авай». Өөрүүнүн Саглы школа коллективи. Режиссёру—Кызыл-оол Сат.

Билеттерни республиканың эртем-методиктиг төвүнде (дыштаныр хүннерден аңгыда) хүннүн-не садып турар. тел. 2-48-69.

Телевидение

МАЙ 5-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Концерт. 9.00 Бистин садывыс. 9.30 «Силернин үнер үеңер, артист». Е. Ласько. 9.55 Поэзия минуталары. 10.00 «Дириг амытаннар оранында». 11.00 Спектр. 11.30 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. Уран-чечен публицистик фильм. «Конев маршал дугайында тоожу». 13.10 Уругларга фильм. «Чаңгыс үш демдек дээш». (Болгария). 14.15 Мультфильмнер. 15.00 Россияның суверенитеди. 16.00 «Солдаттар ырлажып турда». Солдат ыры фестивалы. 18.00 Советтер: эрге-чагырганы холга алганы. 18.30 Делегей панорамазы. 19.15 Л. Луков режиссёрнуң фильмнери. «Ийи амыдырал». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Ийи амыдырал». 2-ги сериязы. 23.10 «Л. Паваротти ССРЭ-нин Улуг театрында». Ачы-буян чедирилгезинин концерти. 01.10—01.35 Телеэлер.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 К. Хайрутдинова татар улустуң ырларын ырлаар. 8.35 «Инзеледа. Инзеледа». Барымдаалыг телефильм. 9.00 «Серафим Полубес болгаш черниң өске-даа чурттакчылары». Уран-чечен фильм. 10.30 Эвилелдешкен республикалар киноүүлдүрүстиктиги. «Хүүнүң үзүнүү». 10.45 Э. Денисовтуң операзы. «Хүннер көвүү». Шин. 12.55 «Чурукчу...» Ригадан дамчыдылга. 13.25 Коллаж. 13.30 Видеоканал «Совет Россия». 16.00 «Уржуктары болгаш чылдагааннары». Телефильм. 16.50 Концерт. 17.00 Бүүдүгде педагогика. 18.00 Мультфильм. 18.25 Депшилге. Информация. Реклама. 18.55 «Виват, Россия!». 19.35 В. Лисакович режиссёрнуң фильмнери. «Катюша». 20.00 «Тамчыктыг улуар, чаштар!». 20.15 РСФСР-нин көгжүмүүр ыыс чогаалы. 21.00 «Ye». 21.30 «Парлалга клуву көргүзүп тур» деп чогаадыкчы каттыжыышкын. «Орус хлеб» Австри телевидениениң фильми. 22.55 Дүнеки сеанс. «Шогда эрткен чылдарны аялгалары». Киноконцерт. 23.45—01.10 «Сени түүп алыр кылдыр, дезивит». Уран-чечен фильм. (Венгрия).

Ажылче чалап тур

Тываның кол аътохандырылга чери дараазында ажылдакчыларны чалап турар: электрик, токарь, газ, электрик-биле каңнакчы, автобус чолаачызы, инженер-механик, диспетчер, кормировщик, кран машинизи, секретарь-машинакчы, чүдүрүкчү, бараан эргелекчизи.

Ай, квартал түүнелдерин ёзугаар акша шаңналдарын тыпсыр. Ажылга ылбан черинин автобузу-биле баар.

Автохандырылга черинин адрези: Кызыл хоорай, Мир кудумчузу, бажың № 15, кадрлар кылдизи, телефону 2-26-21.

КИНО

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ужуражыышкын» (2 сериялыг) 9.00, 11.50, 16.20, 19.10, «Оглу» 14.40. Видеозалга: «Иеиин ынакшылы» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киноларны чыындызы 9.00, 12.10, «Илбилиг салгал» 10.20, 13.30, «Эллептиг таварылга» 15.10, 18.20, «Чүүк «300» 16.40, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өг-бүле» (2 сериялыг) 16.40, «Лифтиден солагай талаже» 12.40, 14.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Чажыт чөвүлекчи» 14.00, «Кинсайз» 16.00, 18.10, 20.20 шактарда.

СЭКП Улуг-Хем райкому партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну

Алексей Николаевич
ХОХЛЕНКОНУН

аар ааракаш мөчээнин дыннатыышаан, оон төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Киллдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25: идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа киллизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы

Тиражы 28000 экз. Чагыг № 410.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының хереклериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Индекс 54241

ТС—00178.